

СТАНИША БРКИЋ
МИЛОМИР МИНИЋ

ЈЕВРЕЈИ

У КРАГУ ЈЕВЦУ

יהודים בקראגוייבץ

друго издање

СТАНИША БРКИЋ
МИЛОМИР МИНИЋ

ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ
ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈЕВРЕЈА У СРБИЈИ

Насловна страна:

Менора испред Кнесетѿа, саградио Бено Елкан

Станиша Бркић
Миломир Минић

ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЈЕВРЕЈА У СРБИЈИ

יהודים בקראגויבץ

נספח להיסטוריה של היהודים בסרביה

Крагујевац, 2021.

ТЕКСТ *ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ* НАГРАЂЕН ЈЕ ПРВОМ НАГРАДОМ 2010. ГОДИНЕ
НА 54. НАГРАДНОМ КОНКУРСУ САВЕЗА ЈЕВРЕЈСКИХ ОПШТИНА СРБИЈЕ

I УВОД

Када се Други светски рат сручио на Југославију, Крагујевац је био динамичан, индустријски развијен, економски јак, просперитетан, у националном погледу шаролик град, пун могућности и привлачан за живот.

Историја му је наменила трагичну судбину. Постао је поприште једног од највећих злочина немачке војске у Другом светском рату. Крагујевац је, не само због овог злочина, већ, можда и више, због односа града, својих суграђана и српског народа у целини, постао симбол страдалиштва овог народа. И без лоше намере, често се ово страдалиштво поистовећивало са српским народом.

Истину говорећи, страдање српског народа у Првом и Другом светском рату има митске размере. Овакво мишљење није само произашло из нашег карактера, већ има утемељење у реалним бројевима жртава. Тиме се приближава оним вредностима које су остале урезане у колективном сећању свих народа, који су у историјском времену бивали довођени на ивицу опстанка. Убеђени смо да ће до приближног закључка доћи сваки неутрални и објективни истраживач.

Али, ако се само осврнемо, видећемо колико нисмо били усамљени у страдању. Нашу судбину на овом простору поделили су и наши суграђани Јевреји, Роми и други народи. Холокауст Јевреја у Европи током Другог светског рата није заобишао ни Србију. У Србији није било Аушвица, Мајданека, Јасеновца и сличних концентрационих логора, али, нажалост, имали смо и ми Сајмиште, Бањицу, гасне камионе и бројна стратишта на којима су страдали

Јевреји. Сигурни смо да наш народ, због свог страдања, никада неће заборавити и страдање Јевреја или Рома, јер сапатништво ствара везе јаке колико и оне националне. Ипак, није на одмет увек и изнова о томе говорити.

Много је још живих наших суграђана који су своје детињство или дечаштво провели у годинама пред Други светски рат. Њима су још у сећању ведрa и лепа лица њихових другова, дечака и девојчица, који су били мало посебни, али се ни по чему нису од њих разликовали и који су радо учествовали у скоро свим дечијим играма и несташлукима. Нису изостајали ни у вечитом надмудривању ђака и професора, у бежању са часова, шапутању, у бритким и мудрим досеткама којима су измамљивали осмехе и најстрожијим професорима. У току рата скоро сви су нестали, на стратиштима или у расејању, али успомена на њих и њихове породице остала је да живи међу Крагујевчанима.

Многи сматрају да је управо однос према јеврејском народу важна, ако не и једна од одлучујућих мера цивилизованости, демократичности и толеранције једног друштва. А толерантност се засигурно може сматрати најважнијом тековином модерне цивилизације којој припадамо. Смисао за разумевање другог и другачијег човека у окружењу, посебно када је он у мањини, представља највиши степен сазревања и зрелости једног народа. Наш народ се у том смислу нема чега постидети.

Са тим библијским народом заједно смо се у једном отпађеном и мрачном периоду модерне историје, за време Другог светског рата, обрели у скоро библијским временима, када су се нечовечном диктату судбине морале супротставити најљудскије особине: храброст, част, пожртвовање, љубав према ближњем и солидарност са њим... А крагујевачко страдалништво и јесте имало библијске размере.

Зато ова књига, поред обележавања успомене на наше страдале суграђане јеврејског порекла, представља и својеврсни омаж генерацијама Срба које су имале интелектуална и душевна својства, која нам свима и данас могу бити на част.

II

КРАТКА ИСТОРИЈА ЈЕВРЕЈСКОГ НАРОДА

Јевреји су народ семитског¹ порекла и потичу из Месопотамије. На историјску сцену ступили су када и Сумери, Стари Египћани, Вавилонци, Асирци и други стари народи. Аврам, праотац Јевреја, довео је средином XIX века п.н.е. свој народ у Ханан, обећану земљу. Уследио је период од скоро 2000 година испуњен бурном историјом, успонима и падовима, победама и поразима, блиставим државотворним периодима и прогонствима. Пред крај овог периода Јевреји су се суочили са Римским царством, противником другачијим и опаснијим од свих до тада. Јеврејско друштво било је социјално раслојено са јаким супротстављеним схватањима и интересима. Насупрот њима налазила се најача сила коју је свет до тада видео. Резултат овог судара био је унапред познат.

Силом оружја, али и вештом политиком, Римљани су покорили и владали тадашњим познатим светом. Марко Антоније је 40. године п.н.е. претворио Галатску краљевину у провинцију којом је владао Ирод Велики. Његови синови поделили су државу, а њен главни део, Јудеја, ушла је у састав провинције Сирије.

---

¹ Семити су група народа који воде порекло од Сема, једног од тројице Нојевих синова. У модерно време то су Арапи, Јевреји и други, мада се данас често погрешно мисли да су то само Јевреји

Мојсије, Микеланђело

Иако је Рим, кад год је то било могуће, принципијелно, водио релативно толерантну политику према покореним народима, нетрпељивост Јевреја према римској власти била је трајна. Они су били и у перманентном сукобу са Грцима и осталим хеленизованим становништвом. Цар Клаудије покушао је да измири завађене стране.

Укинуо је и Калигулино наређење о смештању царске статуе у Јерусалимски храм. Али ништа није могло спречити сукоб.

Локални сукоб Јевреја и Грка 66. године у Цезареји прерастао је у устанак, у време када није постојала ниједна реална претпоставка за успех устанка. Када управник Сирије није успео да смири побуну, на устанике је послат прослављени војсковођа, конзул Веспасијан. Али, после смрти цара Нерона, Веспасијан се упустио у борбу за царску круну, оставивши свом сину Титу команду над трупама које су се бориле у Јудеји. Септембра 70. године, после дугих и крвавих борби, освојен је Јерусалим. Други храм је порушен и сравњен са земљом. Још неколико година трајао је изоловани отпор. Са падом Масаде, и њеном блиставом поруком, престао је сваки отпор. Већина Јевреја прогнана је у друге делове царства. Бескрајна дијаспора Јевреја, која је тада започела, траје већ два миленијума.

Када је цар Хадријан пожелео да на место порушеног Јерусалима подигне град Елија Капитолина, а тамо где је некада био Јерусалимски храм подигне храм Јупитера, у којем би се одржавао култ самог цара, дошло је до новог устанка 132. године. На челу устанка био је извесни Симон, назван Бар Кохба (син звезде), који се прогласио за Месију. Устанак је угушен 135. године. Био је ово последњи велики устанак Јевреја Јудејаца, после кога им је чак било забрањено да живе на територији Јудеје.

Расељени по огромном пространству Римског царства, Јевреји су створили многе нове културне центре.

У насталим историјским околностима Јеврејски народ се поделио према територији на коју се населио: на Сефарде или шпанске Јевреје и Ашкеназе или немачке, односно средњо-европске Јевреје.

Сефарди имају свој језик Ладино, који је мешавина хебрејског, арапског и шпанског језика. Од Ашкеназа се разликују и поштовањем вавилонских, уместо палестинских, јеврејских ритуалних традиција. После протеривања из Шпаније крајем XV века, најпре су се склонили у Северну Африку и друге делове Османског царства. Одатле, нешто касније, насељавају Француску, Холандију, Енглеску, Италију и балканске земље под турском влашћу. Од XVI века помиње се насељавање Јевреја и у Северној Америци.

Ашкенази су у почетку насељавали долину Рајне, али су од краја XI века, од почетка крсташких ратова, кренули на исток, насељивши Пољску, балтичке државе и Русију. Од Сефарда се разликују

обредним ритуалом у синагоги, културном традицијом, изговором хебрејског, као и употребом Јидиша, језиком ове скупине Јевреја.

Унутар ових скупина обликовали су се заједнички обичаји, одржавали се, мењали и прилагођавали условима нових времена и простора. Међутим, како су се обичаји директно наслањали на прописе из Старог завета и Талмуда, обе заједнице су промене у свакодневном животу вршиле строго се придржавајући своје вере и верске традиције. То чврсто, безусловно утемељење живота у вери, био је основ опстанка Јеврејског народа.

Где год да је живео јеврејски народ, судбина му је скоро свуда била иста. У градовима су могли живети само у одвојеним деловима, у тзв. гетима, а папа Павле IV издао је 1555. године булу о овоме. Нису могли да поседују земљу и то их је приморало да се баве трговином, а касније и банкарским пословима. Давање новца уз камату, у време када се то сматрало неморалним, изазивало је мржњу према њима, а мржња је често прерасла у прогоне и погроме. Можда је највећу улогу у вековном прогањању Јевреја одиграла црква, пре свега католичка црква, дајући идеолошку основу њиховом страдању кроз наметнуту кривицу народа одговорног за распеће Христово.

Менора

III

КРАТКА ИСТОРИЈА КРАГУЈЕВЦА

Иако о Крагујевцу нема писаних трагова у изворима, сигурно је да је постојао као насеље и за време српске средњовековне државе. Тек после пада Србије под турску власт 1459. године, Крагујевац се први пут помиње као трг у дефтеру Смедеревског санџака 1476. године. Следећи помени Крагујевца везани за аустријске ратове против Турске и њихову управу овим областима, крајем XVII и у првој половини XVIII века.

У Првом српском устанку, Карађорђе Петровић ослободио је Крагујевац 5. априла 1804. године. После пропасти устанка, 1813. године, у Србију и Крагујевац поново се враћају Турци. Коначно је ослобођен турске владавине 1815. године. Вођа Другог српског устанка, кнез Милош Обреновић, одредио је 1818. године Крагујевац за престоницу слободне Србије. У њему су одржаване скупштине, доношене одлуке, читани султанови хатишерифи којима је вазална кнежевина постепено израстала у самосталну државу. Једну од најзначајнијих одлука донео је кнез Милош на Спасовској скупштини 1834. године, када је, иако турски вазал, укинуо последње остатке турског феудалног система. На основу те одлуке српски сељаци постају власници својих баштина, међу првима у Европи.

Време до 1841. године, када је престоница коначно пренета у Београд, представља за Крагујевац време политичког, економског и културног просперитета. И након тога Крагујевац је имао значајну улогу, а то се огледало у повременим заседањима скупштине све

до 1878. године. У њему су, између осталог, прочитане одлуке Берлинског конгреса (1878) којима је Србија стекла пуну независност и ушла у круг првих 25 међународно признатих држава у свету.

У Крагујевцу су основане готово све просветне и културне установе у обновљеној српској држави: Књажевско сербска банда, први оркестар са капел-мајстором Јосифом Шлезингером (1831), Гимназија (1833), Штампарија (1834), Театар (1835), Лицеј, прва високошколска установа (1838), Војнозанатлијска школа (1854) и друге установе. У Крагујевцу је 1871. године основана Учитељска школа, прва те врсте у Србији, а 1891. године почела је са радом Друга виша женска школа. Ова школа је 1898. претворена у Завод за васпитање женске деце, а 1903. године, при овој школи отворена је Женска учитељска школа.

После кратког периода стагнације град је поново оживео пресељењем Тополивнице из Београда (1851). У њој је 15. октобра 1853. године изливено првих шест топова. Од тада она је представљала основу индустријског развитака целе кнежевине Србије. Нови подстицај развоја био је долазак првог воза у Крагујевац, 10. августа 1886. године.

У то време Крагујевац је имао око 7000 становника и око 600 радника у Тополивници, од којих су многи, завршивши занате и школе у земљама западне Европе, донели и напредне идеје тог света. После периода седамдесетих година XIX века које је обележио Светозар Марковић, почетком XX у Крагујевцу је снажно упориште имала Српска социјалдемократска странка. Др Михаило Илић победио је 1903. године на изборима и постао је први социјалдемократски посланик у Србији.

У Првом светском рату, 1914. и 1915. године, у Крагујевцу се налазило седиште српске Врховне команде. Ту су војвода Радомир Путник и генерал Живојин Мишић направили планове блиставих победа српске војске на Церу и Колубари.

Период између два рата карактерише даљи политички, привредни и културни развој. Уочи Другог светског рата Крагујевац је био један од најразвијенијих градова у Србији.

Немачке трупе су 11. априла 1941. године заузеле Крагујевац. Војска и становништво бранили су свој град, али пред силом оружја није било помоћи.

У току Другог светског рата, у борби за слободу, погинуло је или убијено више хиљада грађана Крагујевца. Игром судбине или

III КРАТКА ИСТОРИЈА КРАГУЈЕВЦА

случаја Крагујевац је ослобођен 21. октобра 1944. године, три године после највеће трагедије у својој историји.

Данас је Крагујевац модеран град са око 180000 становника, политичко, привредно, образовно и културно седиште Шумадије.

IV

ЈЕВРЕЈИ НА ТЛУ СРБИЈЕ

Извесно је да су Јевреји живели на просторима бивше Југославије још од времена Римског царства. Интензивније насељавање уследило је после уништења њихове државе и разарања Јерусалима. Материјални трагови њиховог живота на овом тлу потичу из III и IV века и везани су за Солин код Сплита и Стоби у Македонији, где је пронађен стуб јеврејског храма.

Први податак о Јеврејима на територији Србије потиче из 950. године и говори о Јеврејима у Београду, а налази се у преписци кордобског рабина Хисдаја Ибн Шаптута са хазарским каганом Јосифом XI². Према сачуваним подацима, Београд је после Солуна постао један од најзначајнијих јеврејских центара на Балканском полуострву. У хрисовуљама краља Уроша из 1250. године и цара Душана из 1354. године, јеврејски трговци добили су дозволе о слободној трговини по српским земљама. Помињу се и јеврејска насеља, али искључиво у јужним, македонским деловима царства. Они који су живели у Србији третирани су као и остали странци и плаћали су годишњи порез по глави становника. Иначе, Србија се развијала на основама византијског права, а оно није баш било благонаклоно према Јеврејима. На подручју данашње Војводине налазимо, у некрополама из VIII и IX века, трагове присуства Јевреја на том простору.

---

2 Мр Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд, 1997, 11.

Стуб јеврејског храма из IV века, Охрид

Јевреји који су у средњем веку насељавали просторе Србије потичу из већих трговачких центара Грчке и Бугарске и припадали су „јеврејској групи, најчешће означаваној као - Романиоти“³.

За време турске владавине постоји пуно података о животу Јевреја на овом простору. Турски султани су имали благонаклон став према Јеврејима и пре њиховог доласка на Балкан. Турци су у њима видели корисне поданике који су се бавили трговином и занатима, на које су се могли ослонити, пре и више него на хришћанске поданике. Једино су јаничари повремено имали према њима непријатељски став. Турска је, уосталом, била и уточиште за Јевреје Средње и Западне Европе, почев од XV века, када су почела велика прогањања Јевреја на верској и расној основи. У XIV и XV веку, привучени благонаклоношћу Турака, са севера Европе у таласима долазе Ашкенази, који врло брзо потискују у други план Романиоте. После 1492. године, одлуком краљевског пара Фердинанда и Изабеле, за неколико месеци из Шпаније је протерано више од сто хиљада Јевреја. На Балкан долази много шпанских Јевреја, Сефарда, који се као културно надмоћни намећу и дају печат целом балканском јеврејству. У сукобу Турака са Западом, од краја XIV до краја XVIII века, балкански Јевреји дали су свој допринос Турској. Помагали су развој турске артиљерије, турске трговине и науке. Бавили су се и шпијунским пословима у корист Отоманске империје. У Турској су, једном речју, имали релативно миран и добар живот. Средином XIV века, Солун постаје највећа јеврејска општина на Балкану израстајући у духовни и привредни центар Јевреја југоисточне Европе.

Средином XVII века, 1663. године, у Београду је живело око 800 Јевреја. Живели су одвојено од осталог становништва. Углавном су се бавили трговином. Имали су и своју школу.

За време аустријске управе њихово пложај се погоршао. Укупан број Јевреја се смањило, али се број немачких Јевреја повећао. Године 1717. било их је у Београду, укупно око 50 породица (скоро 250 душа). Аустријска власт у Београду, која је била под утицајем језуита, донела је строге прописе против Јевреја. Нису могли добити право на својину непокретних имања, или место за синагогу. Власт их је сматрала за шкодљиву врсту људи, које је требало што више ограничавати у њиховом зеленашком раду. Срећна околност је била

3 Мр Небојша Поповић, наведено дело, 11.

што је тадашњем управнику Србије, Александру Виртембершком, главни финансијер био Јеврејин, Сис. Он је знатно олакшавао положај Јевреја и у Београду и у Србији. Ипак, ни немачким Јеврејима није дозвољен боравак у вароши, него им је био дат један стари хан, који је био поред хана турских Јевреја. У том хану су имали на располагању 47 соба, 25 кухиња, и 7 подрума. Тај дом немачки Јевреји су звали абхехан. Турски Јевреји имали су шећерхан са 103 собе, 49 кухиња и 27 подрума. У то време постојале су у Београду две богоштоване јеврејске општине: Сефардска и Ашкенаска. Свака општина имала је свога рабина и то су били рабини Морено и Леви. Рабин Леви је једно време био заједнички рабин обе општине.

Треба напоменути да су промене господара на овим просторима знале да буду и трагичне за Јевреје. Кажњавали су их нови господари, али и стари, кад би поново успоставили власт, јер се ни су повлачили са њима.

Почетком XIX века у Београду је живело око 1000 Јевреја. После ослобођења Београда, 1806. године, Срби, кивни на Јевреје више „због варања у трговини, неголи због закона (вере), су их синодалним закљученијем не само из града, већ и из целе земље протерају, те се разиђу по Срему и Босни“⁴. Према подацима, приликом ослобођења Београда убијено је и неколико Јевреја, неколицина је насилно преобраћена у хришћанство, а страдала је и једина београдска синагога.

Током устанка избегли Јевреји и варошки Срби постали су главни лиферанти оружја и муниције српским устаницима. На интервенцију Русије устаничка Србија обуставила је прогоне Јевреја и од тада они у Београду имају иста права као и остали становници.

4 Тихомир Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд, 1924, 153.

V

ЈЕВРЕЈИ У СРБИЈИ

После ослобођења Србије 1815. године, за владе Милоша Обреновића, Јевреји се настањују и у другим варошима Србије. Да су се Јевреји врло брзо прилагодили обновљеној младој српској држави показује резултат првог потпунијег пописа из 1834. године. У Кнежевини Србији живело је тада око 2000 Јевреја, од чега у Београду око 1500. Милошев лични лекар, Куниберт, пише 1838. године да у Београду живи 1530 Јевреја, који су били настањени у 210 кућа.⁵ Већину су чинили Сефарди, док је Ашкеназа било само око 200 душа.

У Београду Јевреји су живели искључиво на Јалији и Дорћолу или Јеврејској махали, дунавском делу београдске вароши. Бавили су се првенствено трговином и разним занатима. Године 1825. било је у Београду 208 арачких (пореских) јеврејских глава са 114 домаћина Јевреја. Било је бакалина, механџија, терзија, лимара, хећима, учитеља, попова, ћака и других. Овај се број у наредним годинама повећавао. Јевреји занатлије, нису улазили у српске еснафе, нити су имали своје еснафе. Били су под влашћу свога кмета.

Године 1824. по наредби султана одстрањени су из службе (царске администрације) сви Чифути (Јевреји) и на њихово место су постављени христijани (Срби). У Београду су Јевреји имали своју засебну јеврејску општину са јеврејским кметом на челу. То је истовремено била и њихова црквена општина. Она се старала о јеврејској синагоги (аври), школи, сиротињи и о интересима свог наро-

---

5 Мр Небојша Поповић, наведено дело, 14

да. Приходе је добијала разрезом на Јевреје према имовном стању, прилозима, дохотком од мицвата. Мицват су почастито које је неко од Јевреја могао уживати у храму (синагоги); отварање и затварање светих ковчега у којима су чувани тора (закони), ношење торе по храму и друго. Почаст је добијао онај ко би на лицитацији дао највише. Приходе су остваривали и од таксе коју су плаћали Јевреји странци, који би продавали своју робу у Београду. Порез је био 1 грош на 100 гроша. Општина је распоређивала и сакупљала од Јевреја одређени данак и предавала га Турцима, а после ослобођења, Србима. То су чинили два пута годишње, на Ђурђевдан и Митровдан. Сем данка, Јевреји нису били ничим другим оптерећени, па ни кулуком.

Јевреји су били солидарна целина, штитили су се и узајамно помагали. Београдски Јевреји су се заузимали и за остале Јевреје из Србије кад би ови од њих затражили помоћ. За време турске владавине били су лојални поданици, а после ослобођења, постепено су се прилагођавали новим приликама. На почетку устанка, јеврејски трговци су били најбогатији људи у Србији. У доба кнеза Милоша, било је врло богатих трговаца Јевреја. Истицао се Хајим бехор Давид који је био пашин лиферант, али и лиферант кнеза Милоша. Он је за кнеза Милоша мењао новац или га је слао у иностранство, вршио куповине у иностранству, и за себе и за државу. Као човек посебног поверења, набављао је и оружје у иностранству. То је могао само поуздан кнежев сарадник и пријатељ. Кнез му је помагао да наплати дугове од својих поданика у Србији. Од миља кнез Милош га је назвао Дави(д)че или Давичо. Док је за пашу радио јавно, за Милоша је радио тајно. Због тога је и могао да 1835. године спасе Милошу живот од турске подвале, али морао је да напусти Београд. По схватањима, Хајим је био европски човек – Европејац, био је књижевник и мецена, писао је и на шпанском језику јеврејским словима (писмом), сарађивао је са многим европским трговачким кућама.

Односи између Срба и Јевреја нису били нарочито срдачни. Живећи вечито у туђим земљама, као туђинци, Јевреји су били прекаљени у борби за одржање и за стицање богатства. Иако малобројни, знали су да се истакну и наметну у свакој средини и у свим условима. Под Турцима су били уз власт, али су брзо умели да задобију наклоност и кнеза Милоша. Добро организовани и сложни, скоро увек им је ишло добро и били су јака конкуренција српским

трговцима и занатлијама. Срби су се жалили због тога властима и тражили да се ограничи број јеврејских дућана. Кнез Милош није имао предрасуда према Јеврејима. Поклањао им је исту пажњу као и Србима. О томе сведочи и пример добре сарадње са Хајимом Давидом. Уколико би који Јеврејин био опљачкан или покраден, или му дугови нису уредно враћани, Кнез је наређивао локалним властима да се постарају да све буде у реду и да се штета надокнади. Кнез је ослободио од плаћања пореза јеврејске свештенике, црквене њаке и учитеље, јер су и Срби од тога били ослобођени.

По угледу на кнеза Милоша и друге власти у Србији нису Јевреје одвајали у правима од Срба. Односно, у грађанским односима Јевреји су изједначавани са Србима. Ипак, положај Јевреја у Србији под кнезом Милошем, нарочито у унутрашњости, није био тачно одређен. Може се рећи да је положај Јевреја, у још увек вазалној Србији, одређивао лични став кнеза Милоша, иако је хатишерифом из новембра 1830. године, којим је Србија постала аутономна кнежевина, и Јеврејима била призната пуна равноправност са осталим грађанима. Пошто су били изједначени са Србима у правима, били су изједначени и у обавезама. Међутим, у односу на Србе чак су били и привилеговани, јер нису били обавезни да кулуче⁶.

Јевреји су у Београду имали и своју школу. У Србији кнеза Милоша подстицан је и њихов културни напредак. Тако је прва штампарија у обновљеној Србији, која је почела са радом 1832. године, Књажевско-сербска типографија, набавила и чивутска слова и њима су већ 1837. штампане три јеврејске књиге.⁷

Скоро идиличан однос власти и Јевреја за време владавине кнеза Милоша, мењао се и квариио за време његових наследника. Из београдских кругова који нису били наклоњени Јеврејима, потекла је 1841. године, већ вековима позната, оптужба о ритуалном убиству. Ова оптужба остала је без одјека јер су и српска власт и Српска православна црква осудиле овакве клевете. Под притиском сталних оптужби, кнез Александар Карађорђевић је, ипак, попустио и уредбом од 12. новембра 1846. године забранио је Јеврејима даљи боравак у унутрашњости Србије, као и поседовање непокретности. Због тога је већина Јевреја из унутрашњости морала да распрода

6 Тихомир Ђорђевић, наведено дело, 156.

7 Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији*, Београд, 2008, 159.

куће и ликвидира своје трговачке и занатлијске радње. Многи су напустили Србију. Уследили су протести Порте, више европских земаља, као и Свеопште јеврејске алијансе⁸. За време друге владе кнеза Милоша поново је поправљен међународни углед Србије. На Госпојинској скупштини одржаној септембра 1859. године, донет је Указ о равноправности грађана којим се, сваки становник ове земље без разлике вере и народности може настанити где жели и да се може занимати занатом и трговином како хоће. За време друге владе кнеза Михаила Обреновића, исти кругови као и у време Уставобранитеља, повели су кампању против Јевреја. Резултат је одлука из фебруара 1861. године о протеривању 60 јеврејских породица из Србије. Овај мрачњачки декрет је изазвао снажно противљење више европских земаља и јеврејских организација и морао је бити повучен кроз неколико месеци. Очигледно да је новој српској власти сметала прилагодљивост и способност Јевреја да се снађу и извуку корист из сваке ситуације. Сметала је и благонаклоност кнеза Милоша која је у пракси често значила повољнији положај. Можда је, ипак, највише сметао став Јевреја према полувазалној српској држави. Наиме, они се још нису довољно идентификовали са њом. Себе су сматрали поданицима турског султана, а српска ствар готово их се није ни дотичала.

И поред доношења оваквог закона, ни кнез Михаило није имао антисемитских предрасуда. У време његове владавине, 1864. године, отворене су две државне јеврејске школе.

За време владавине Милана Обреновића, Уставом из 1869. године, сви српски грађани изједначени су пред законом, поред православне и друге признате вере биле су дозвољене и заштићене законом, а чланом 35, Јеврејима је омогућено служење српске војске, али не и стицање официрских чинова. Остала су и ограничења у погледу становања и поседовања имовине изван Београда.

Јевреји су свој патриотизам исказали већ у ратовима 1876 - 1878. године, а допринос рату са Турском дало је и Јеврејско женско друштво, основано 1874. године. На Берлинском конгресу, одржаном од 13. јуна до 13. јула 1878. године, шест европских земаља и Турска поставили су проблем решавања јеврејског питања као

8 Свеопшта јеврејска алијанса (Alliance Israelite Universelle), међународна јеврејска организација основана 1860. у Паризу са циљем развијања јеврејске солидарности, еманципације и образовања

питање части. Признавање независности Србије било је условљено решавањем јеврејског питања. Јован Ристић, у име српске владе, обавезао се да ће јеврејско питање, односно изједначавање Јевреја у правима са осталим грађанима, бити решено првом приликом. После овог обећања призната је независност Србије, чланом 34 и 35, али је била условљена преузетом обавезом. Тек после десет година ова обавеза била је коначно испуњена.

На свечаној Народној скупштини, одржаној 14. јула 1878. године (26. јула по грегоријанском календару) у Крагујевцу, прочитане су одредбе Берлинског конгреса којима је Србија постала независна држава.

Принципи европске демократије нашли су се у новом уставу Краљевине Србије, тзв. Радикалском уставу, који је донет 21. децембра 1888. година (2. јануар 1889. године). Свим поданицима Србије, без обзира на вероисповест, гарантована су грађанска права и слободе и потпуна једнакост пред законом.

У члану 18 каже се: Слобода је савести неограничена. Све признате вере слободне су и стоје под заштитом закона уколико вршење њихових обреда не вређа јавни ред и морал. Члан 20 каже: Српски се грађани не могу ослободити својих грађанских и војних дужности позивајући се на прописе своје вере. У члану 42 каже се: Краљ је заштитник свију признатих вероисповести у Србији.

Мала и од скора независна Србија донела је један од најлибералнијих устава тога доба у Европи.

Поред успешно завршене борбе за грађанску равноправност Јевреја у Србији, у овом периоду постављене су основе зближавања Срба и Јевреја. Ускоро су Јевреји стекли право стицања чинова у војсци, имали су слободу кретања и пословања по целој Србији, а у српском друштву није било отпора према њима. Све то резултирало је појавом „посрбљавања“ јеврејских презимена, а 1900. године 46% Јевреја изјаснило се за српски, као матерњи језик. Јеврејско женско друштво, основано 1874. године, радило је на јачању веза између Јевреја и Срба, а хуманитарним радом дало је допринос Србији у рату са Турском. Прво Јеврејско певачко друштво основано је 1879. године, али већ следеће године почиње да учлањује и Србе. Сходно томе мења име у Српско-јеврејско певачко друштво. Под тим именом деловало је до 1941. године. Бенко Давичо, син Хајима Давида, покренуо је иницијативу за оснивање Српско-јеврејске омладинске заједнице, која кроз различите културне садржаје ра-

ди на повезивању два народа. Године 1905. формиран је клуб Заједница, а 1906. године покренут је и истоимени лист.

Ратови Србије за ослобођење и уједињење од 1912. до 1918. године представљају међаш у процесу приближавања два народа. Преко 600 Јевреја активно је узело учешће у њима, а око 150 погинули су на бојном пољу. Јевреји су се истакли и у многим војним и дипломатским мисијама које су водили у име Србије. „Срби, који су по традицији високо ценили храбро држање у борби, били су импресионирани солидарношћу у мукама које су тих година сколиле Србију“⁹. Тиме су Јевреји из Србије у нову државу унели огроман капитал стечен њиховим држањем у ослободилачким ратовима.

У периоду између два рата однос државе према Јеврејима био је више него коректан, чак благонаклон. Он је наговештен српским ставом према Балфуровој декларацији¹⁰ из 1917. године, којом се Јеврејима признаје право да оснују своју државу у Палестини. Усхићење које је исказао Миленко Веснић, шеф ратне мисије Краљевине Србије у САД, у писму Давиду Албали, изасланику српске владе у мисији упознавања америчке јавности са приликама у Србији и обезбеђивања финансијске помоћи, не може се сматрати општим ставом, али је сигурно индикативно: „... Вама је познато, драги капетане Албала, да не постоји други народ у свету који више симпатише овај план од српског народа. Зар ми не пролевамо горке сузе на обалама Вавилона на догледу наше љубљене и тек недавно изгубљене домовине? Како да не учествујемо у тежњама и патњама јеврејског народа, када су се наши земљаци Вашег порекла и Ваше вере борили за њихову српску отаџбину тако храбро, као и наши најбољи синови? Нама ће бити жао, ако ће нас и један од наших суграђана Јевреја напустити и вратити се у њихову обећану земљу, али ми ћемо се тешити надом да ће нам они оставити замашан део својих срдаца и постати најачом везом између слободног Израела и Србије...“¹¹.

Оно што је наговештено и формално је остварено у новој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и касније Краљевини Југославији. Видовданским уставом, из 1921. године, загарантовано је начело пуне слободе вере и савести и пуне равноправности

9 Мр. Небојша Поповић, наведено дело, 24.

10 Сер Артур Џејмс Балфур, министар спољних послова владе Велике Британије.

11 Мр. Небојша Поповић, наведено дело, 120.

пред законом свих признатих вероисповести, односно верских заједница. Овакве слободе и права потврђене су и новим Октобарским (Септембарским) уставом из 1931. године. Јевреји су се брзо и лако прилагодили условима у новој држави, а та држава гарантовала им је њихова индивидуална и колективна права.

То је коначно регулисано Законом о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији од 14. децембра 1929. године. Када је, 28. априла 1930. године, донета Уредба о сталној годишњој државној помоћи верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији, а та помоћ је била сразмерно већа него другим конфесијама, сами Јевреји су сматрали да такав однос према њима ниједна друга држава није показала.¹²

Ипак, и поред оваквог односа државе не може се рећи да је све било идеално. Иако антисемитизам никада није био званично прихваћен нити институционализован, било је световних и духовних кругова који су га заговарали. Међутим, погрешно би било изједначавање појавних облика антисемитизма у свим срединама. Не где он садржи расистичке елементе и позива на уништавање Јевреја, али и Срба. Што је најгоре, у једном тренутку то ће се применити као државна политика у тим срединама.

Антисемитизам у српској средини јавља се на стереотипу о идентификацији јеврејства са комунизмом (бољшевиизмом) и инспиран је страдањем руског народа и свештенства у Октобарској револуцији. Његов утицај био је маргиналан, јер, пре свега, није нашао упориште у народу, јер га српска интелигенција није прихватила и јер је Српска православна црква (СПЦ) традиционално неговала верску трпељивост, а према Јеврејима имала је „...став благонаклоне толерантности“.¹³ И поред неких појединачних другачијих ставова много је примера добрих односа СПЦ и јеврејске заједнице. Док Католичка црква ћути, СПЦ, патријарх и многи епископи, протестује против страдања Јевреја у другим земљама.

Однос према Јеврејима може се посматрати и кроз однос према јеврејским избеглицама. У почетку није било готово никаквих ограничења нити сметњи од стране југословенских власти, а и Црвени крст се одмах укључио у акцију прихватања Јевреја избеглих из других земаља. Међутим, у вишенационалној држави није било

12 Милан Кољанин, *Јевреји и антијеврејство*, 74-75.

13 Исто, 328.

јединственог става по овом питању. Од средине до средине јасно се могла уочити разлика која се кретала од пријатељског до непријатељског става. Али, однос према јеврејским избеглицама није зависио само од става југословенских власти, већ се он морао усклађивати са ставовима великих сила према овом питању. Власт се нашла у проблему како помирити државне интересе и показати осећање човечности према људима у невољи. „Већину ограничавајућих мера усмерених према јеврејским избеглицама југословенске власти доносиле су под спољним притиском“¹⁴. Посебно је био јак притисак Велике Британије, а њиме се желело да се на сваки начин спречи масовно усељавање Јевреја у Палестину. Британски посланик у Београду, Роналд Кембел, тражио је, 1. децембра 1939. године, да се затвори Дунав, главни избеглички транспортни пут. С друге стране, немачки посланик у Београду, Виктор фон Херен, одлучно је протестовао због пријема и односа власти према јеврејским емигрантима из Немачке.

Колико је успех сваког транспорта зависио од многих усклађивања, па чак и временских, показује неизмерно трагична судбина транспорта аустријских Јевреја, крајем 1939. године, тзв. „Кладово транспорт“. Било је и много погрешних процена и одлука и неповољних околности које су резултирале трагедијом ових људи. Ипак, у многим сачуваним писмима и каснијим изјавама преживелих, ови страдалници са топлином и симпатијама говоре о локалном становништву, са којим су долазили у контакт¹⁵.

Средином 1940. године ратни пожар шири се Европом и у њему Хитлер бележи успех за успехом. У Југославији је на врхунцу антисемитска кампања и тада, септембра 1940. године, у Сарајеву, патријарх Гаврило говори да СПЦ не познаје разлике међу људима и да су сви људи пред Богом једнаки. Нешто касније, 15. септембра, приликом освећења цркве у Прибоју, патријарх осуђује екстремизам и десних и левих идеологија.¹⁶

Ипак, и Југославија се под притиском, немачким, али и домаћих кругова, приклонила доношењу неких дискриминаторских уредби. Антон Корошец, министар просвете, успео је да, по цену обарања владе, издејствује доношење ових уредби. Под бројем 1322,

14 Мр Небојша Поповић, наведено дело, 136

15 Габријел Андерл/Валтер Маношек, *Неусјело бекство*, Београд, 2004.

16 Др Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам*, 341.

5. октобра 1940. године, донета је Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу држања радњи са производима за људску исхрану. Истог дана, под бројем 1323, донета је Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других школа. Ова уредба уводи процентуалну заступљеност код уписа у средње и више школе и на факултетима, која мора бити еквивалентна процентуалном учећу у укупном броју становника. Ово је била драстична дискриминација јеврејске младежи, с обзиром на чињеницу да су јеврејска деца много више била упућена на школовање. И поред најава, до почетка рата, 6. априла 1941. године, више није било дискриминаторских мера према Јеврејима. Избегличка влада у Лондону укинула је ове мере 12. јула 1943. године¹⁷, али тада то више није ни било важно.

С друге стране, однос Јевреја према новој држави карактерише висок степен привржености и лојалности, мада постоје разлике међу Јеврејима из бивше Аустроугарске и из Србије. Отуда неверица и тешко разочарење овим против-јеврејским уредбама. Јевреји су по први пут протестовали против неке одлуке власти, али ни тада нису довели у питање лојалност према држави.

Мада неправедне и дискриминаторске, ове уредбе биле су готово безазлене пред оним што ће се сручити на Јевреје после априлске катастрофе и капитулације Југославије.

---

17 Мр Небојша Поповић, наведено дело, 143.

VI

ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ

А) XIX ВЕК

Осим Београда, Јевреји се помињу и у другим српским градовима: Смедереву, Пожаревцу, Јагодини, Зајечару, Неготину и Књажевцу. Нешто касније овом списку се придружује и Крагујевац, мада је Јевреја Сефарда у Крагујевцу било и пре XIX века, али за то нема потврде у документима¹⁸. После стицања независност у Србију долазе Јевреји са разних страна. Међу њима је највише трговаца и занатлија, али је било и лекара и чиновника. Године 1829. Јосиф Шлезингер, из Осијека, радио је у Шапцу као учитељ музике деце Јеврема Обреновића. Он је касније постао први капелник новоосноване војне музике у Крагујевцу, а његови синови Адолф и Херман били су ученици Гимназије у Крагујевцу. Године 1835. дошао је у Неготин Јеврејин Илија Борозовац, мајстор од еполета, који је одатле дошао у Крагујевац са своја четири друга. Еполет мајстори били су и Илија Традлер и Исак Розенфелд. Понекад је и кнез Милош позивао Јевреје из иностранства за своје или за државне потребе.

Године 1834. Крагујевац је имао око 2500 становника. Трговину и занате, као и до тада, држали су углавном Цинцари и Јевреји. Они долазе из иностранства, као мајстори финијих (новијих) зана-

---

18 Жени Лебл, До "Коначној решења", Београд, 2002, 38.

та: војни снајдер, ледер (кожар) и други. Углавном имају немачка имена (Ашкенази). У Параћину, који је територијално гравитирао Крагујевцу, 1880. године је подигнута велика фабрика сукна фирме „Браћа Минкс“ из Тшевича, код Јиршаве, у Словачкој. Власт у Србији откупљивала је производе ове фабрике за потребе војске и помогла њен брзи развој. Фабрика је производила: шајак, ћебад, камгарн-штофове и другу робу. Број радника у фабрици порастао је до 500, углавном женске радне снаге.¹⁹

Јосиф Шлезингер (1794-1870)

¹⁹ Жени Лебл, наведено дело, 38/39.

Кнез Милош је доводио у Србију занатлије разних народности и вера и свима је омогућавао вршење њихових верских обреда. Тако на позив кнеза Милоша 1836. године долази у Србију неколико шивача и златара „што јаке златом везу, који су за војнике мундире и униформе израђивали“.²⁰ Године 1837. кнез Милош пише брату Јовану Обреновићу да му долази снајдер Јеврејин „да узме мере за униформе како од војених тако и од штапских чиновника“.²¹ Кнез Милош је овим мајсторима, пољским Јеврејима, дао и једну своју зграду, за вршење верских обреда. Зграда се налазила поред Лепенице, на месту где је касније била апотека (Љубичина улица, а данас солитер Застава). Ова Синагога премештена је у Београд, кад и седиште државе, 1841. године. Према неким подацима постојала је идеја, да се у време прве владе кнеза Милоша у Крагујевцу сагради синагога. Чак је био израђен и нацрт, међутим, до реализације ове идеје није дошло.

Као што смо већ видели укупан број Јевреја у Србији није био велики. Према Боа-Ле-Конту, 1834. године у Србији је било око 2000 Јевреја. Само у Београду, 1838. године, живело их је 1530, и они су становали у 210 домова. Нема тачних података колико је било Јевреја у појединим градовима Србије. Према тим и таквим подацима у Зајечару је 1837. године било шест дућана, у Неготину, исте године, било је 16 јеврејских дућана, у Књажевцу само један дућан. У целој унутрашњости тадашње Србије, према Тихомиру Ђорђевићу²², тешко да их је било око 1000.

У време кнеза Милоша јављају се нови занати у Крагујевцу. У државној радионици био је запослен један снајдер, Лазар Левензон, Јеврејин, који је радио униформе за војна лица и за чиновнике. Из Букурешта је са својом дружином дошао и поменути Илија Борозовац, Јеврејин, мајстор од еполета, који је такође радио у државној радионици. Године 1836. у Крагујевцу је било 17 разних заната са 251 занатлијом²³.

На позив кнеза Милоша у Крагујевац је 1831. године дошао Јосиф Шлезингер који оснива тзв. Књажевско-сербску банду (први војни оркестар). Шлезингер је био врло активан музичар, компо-

20 Тихомир Ђорђевић, наведено дело, 157.

21 Жени Лебл, наведено дело, 40.

22 Тихомир Ђорђевић, наведено дело, 160.

23 Др Мирослав Поповић, *Крагујевац и његово привредно подручје*, Београд, 1956, ...

новао је музику за позоришне комаде, оперу, војничке маршеве на народни мелос, прикупљао је и бележио мелодије српских народних песама и уметнички их обрађивао.

Бернхард Хохнер, молер, дошао је 1864. године са фамилијом из Новог Сада у Крагујевац и ту остао. Бернхардов син, др Давид Хохнер, лекар, командир санитетског одељења Ужичке бригаде 2. класе, учесник српско-турских ратова 1876–1878. године, са станом у Кремни код Ужица, тражи пријем у српско поданство (држављанство). Као српском војнику удовољено је његовој молби 1878. године.

Крагујевачки лист Потпора с краја XIX века доноси податке о активности крагујевачких трговаца и предузетника Јевреја. Ту је највише реклама: трговина готових одела и штофа Код златне руже – Демајо и друг (Потпора, бр. 18, 1895. године); М. Најман отворио стовариште готових одела (Потпора, бр. 15, 26. 2. 1895. године); Ј. Брајнер врши оправке патоса, намештање пећи и друге радове (Потпора, бр. 40, 21. 5. 1895. године); Аврам Мешулам, трговац, Код златне руже у Крагујевцу продаје срећке за 1. класу 11. кола Краљевске српске државне класне лутрије (Потпора, бр. 96, 13. 12. 1895. године). Он је отворио стовариште у Главној улици, у кући Јефрема Николића, код Крста. Имао је филијале у свим већим градовима у Србији, као и у Бечу. М. Најман рекламира трговину мушког и дечјег одела у Крагујевцу, а поред радње у Крагујевцу имао је и сопствену фабрику за израду тих одела (Потпора, 1896. године). Огласио је и пресељење своје радње у кућу трговца Илије Радовића (Потпора бр. 102, 15. 12. 1896. године). Биња Демајо рекламира стовариште мушких готових одела Код француског пазара. Потпора је под насловом Исправка објавила одговор Моше Конфортија, власника трговине Велики Лувр у Крагујевцу, Србина Мојсијево вероисповеди, поводом банкротства његовог сина Аврама, трговца конфекције у Нишу. Ту је и Оглас Аврама Мешулама, трговца класне лутрије (Потпора, бр. 60, 30. 7. 1898. године).

Лист Потпора поред реклама даје и податке о друштвеним активностима крагујевачких Јевреја, трговаца и предузетника. Међу приложницима добровољног прилога за забаву Опште радничког удружења 8. 1. 1895. године је и Ђорђе Брајмер (Потпора, 1895. године). Међу добровољним даваоцима прилога на забави у корист екскурзије ученика 8. разреда крагујевачке гимназије крајем 1894. године је и Бењамин Демајо, трговац (Потпора, 26. 12. 1894. годи-

VI ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ

не). Прилог на забави занатлијско-трговачког удружења 21. 01. 1895. године дао је и Хаим Пинкас, кројач (Потпора, бр.13, 1895. године). На списку приложника Крагујевачког женског друштва на забави 29. 04. 1895. године су и др Крумер и Игњац Давид, агент. За редовне чланове крагујевачке позоришне дружине Слога, уписали су се са улогом од 10 динара, уз остале, и Рубен Мешулам, Аврам Мешулам и Биња С. Демајо. (Потпора, бр. 104, 22. 12. 1896. године).

САНАТОРИЈУМ
за лечење, операције и порођаје
Др. МИЛ. ГЛИШИЋА и **Др. МОШЕ ЕЛИ**
отворен је у Крагујевцу у ул. Књегиње Љубице број 13. Телефон 86
Болесници и породиље примају се и ноћу.

Главна Продаја срећака Државне Класне Лутрије
Колектуре **Браће А. Васића** у Крагујевцу
и у прошлом 37 колу била је најсретнија, јер је лицима, који су купили срећке у овој продавници исплатила већи број већих и мањих згодитака. Зато и ви купите срећке у овој сретној продавници.
За 38 коло стигао је велики избор срећака у разним поделама:
Вучење срећака обавиће се 14 априла.
Цене срећака су: $\frac{1}{4}$ дин. 200 $\frac{1}{2}$ дин. 100 $\frac{1}{4}$ дин. 50.
Услуга је строго тачна. Исплата добитака одмах. Строга дискреција имена срећних добитака.
Сретним играчима биће исплаћено у овом колу износ од динара 65,000.000.
Није искључено да и ви добијете који од огромног броја већих добитака, ако купите срећке из ове продавнице.
Заступник колектуре БРАЋЕ А. ВАСИЋА
Ј. А. Медина
Крагујевац Краља Петра ул бр. 71

ВАЖНО ЗА ЖЕНСКИ СВЕТ
НОВО ОТВОРЕНА РАДЊА
Р. Мешулам - Масарикова 8 - Крагујевац
Препоручује велики избор вуне пролетње, конца, D. M. C. свиле као и остале потребе за све врсте ручних радова.
Исла радња располаже са посебним одељењем за труковање, цене солидне.

за 8. За штемпарују, Ново доба“ Николе Николића Крагујевац Вилсонова 11

(Р. Мешулам)

После закључења трговинског уговора са Аустријом 1881. и 1882. године, неколико страних трговаца, углавном бечких и пештанских Јевреја, у Крагујевцу отварају извозничке радње пољопривредних производа: пекмеза од шљива, суве шљиве и воћа. Извозну трговину пекмеза од шљива и суве шљиве држале су, готово у потпуности, фирме Леополд Феферман, Давид Бракфелд и Илија Лицикас.

Једна од најачих била је фирма Леополда Фефермана, која је годишње извозила 300 до 400 вагона пекмеза, 250 до 400 вагона сувих шљива и око 100 вагона пасуља. Ова фирма је 1905. године у Крагујевцу, код железничке станице подигла велику етиважу за дупло сушење (етивирање) шљива, са капацитетом од 2,5 вагона дневно. У извештају крагујевачке Гимназије за школску 1910/1911. године, налазимо податак да је један од утемељивача Ђачког гимназијског фонда био Леополд Феферман, крагујевачки трговац, са улогом од 100 динара.

Крајем XIX века у Крагујевцу је било око 40 магација и они су продавали пољопривредне производе грађанима. Међу њима је и радње Аврам Демајо и Никола Ненковић, која ће касније постати и велика извозничка фирма пољопривредних производа. Извозом воћа су се углавном бавиле стране фирме: Самуило Цвирн и Јанош Балог из Пеште и београдска фирма Хајим Пинто. Извозном трговином житарицама и кожом углавном су се бавиле крагујевачке магације, а међу њима су били и Аврам Демајо и Никола Ненковић и Самуило Мешулам. Главни купци ове робе биле су велике јеврејске фирме из Пеште.

Изградњом пруге до Лапова Крагујевац се повезао са главном железничком саобраћајницом Београд - Ниш. Самим тим он постаје значајан транзитни центар. Преко њега је ишла трговина из Шумадије, Поморавља и западне Србије. Године 1895. Крагујевац добија и царинарницу на којој је сва роба царињена. Царинско-посредничку и отпремничку службу у Крагујевцу вршили су искључиво странци (Миша Алкалај, Радомир Кљајић), пошто се ових послова нису прихватили Срби привредници. Ова трговина је одиграла значајну улогу у модернизацији привредног живота Крагујевца.

Поред Јевреја и Срба у Крагујевцу су носиоци трговине били и Цинцари. Цинцари су махом држали радње са колонијалном (бакалском) робом. Јевреји су долазили у Крагујевац са великим тр-

говачким знањем и искуством, најбоље су познавали светско тржиште и били у вези са великим европским фирмама. То им је омогућило да преузму извоз пољопривредних производа (Леополд Феферман, Давид Бракфелд и Кинцер, Самуило Цвирн, Аврам Демајо и Ненковић, Самуило Мешулам). Поред трговине бавили су се и шпедитерским пословима. Крајем XIX и почетком XX века крагујевачки трговци су били веома цењени друштвени слој и имали су велики утицај у друштвеном животу града. Били су међу првим грађанима Крагујевца.

Занатство је област којом су Јевреји ређе бавили, али, ипак, неки су и у њој налазили свој интерес. Године 1904. у Крагујевцу је од 29 занатлија стране народности било и неколико Јевреја. Једна кројачица и фотограф били су Јевреји. Крагујевачки лист Потпора, у броју 57, од 5. 12. 1893. године, доноси вест да дворски фотограф О. Лецтер фотографише ученике крагујевачких школа. Лецтер је добио одобрење министра просвете Бошковића да може фотографисати ђаке свих школа у Крагујевцу (Наставници су радили спискове ученика који су желели да се фотографишу. Фотографија је коштала 3 динара. Кауција је била 1 динар, а исплата за два месеца). Наставници су, према писцу чланка, били незадовољни зашто је министар дао одобрење једном Чивутину, код толико врло добрих фотографа Срба. Лецтер је сликао сва одељења у свим школама. Фотографије је требало да испоручи за 15 дана, а он то није учинио ни за два месеца. Поменути дворски фотограф О. Лецтер приказао је у крагујевачком позоришту свој проналазак Графофон, справу која репродукује говор. Овај апарат се знатно разликовао од познатог апарата фонографа (Потпора, бр. 101, 1896. године).

У Крагујевцу је у другој половини XIX века било и Јевреја лекара. Др Војислав Марјановић²⁴ помиње др Давида Розенберга као среског лекара у крагујевачком срезу. Он је већ идуће године срески лекар у Срезу лепеничком. Године 1896. окружни физикус у Крагујевцу је др Стеван Сибер.

24 Др Војислав Марјановић, *Здравствена култура Крагујевца у 19. веку*, Крагујевац, 1979, 288.

Б) XX ВЕК

Јевреји учествују у Балканским ратовима и Првом светском рату, као српски држављани, али не само том статусном формом, већ много више осећајем идентификације са народом и државом у којој живе. Исказаним патриотизмом и јуначким држањем у борби задобили су вечне симпатије српског народа. У овим ратовима учествују и крагујевачки Јевреји, али о томе постоји само неколико писаних трагова.

У Споменици крагујевачке гимназије²⁵ из 1933. године налазимо податак да је Јаромир Феликс умро у време Првог светског рата као пешадијски капетан. У књизи Милана Вујичића *За спас отаџбине*²⁶ помиње се др Соломон Алкалај, лекар, хирург из Крагујевца, као учесник ратова за ослобођење Србије од 1912–1918. године. Помиње се и Коста Колендер, трговац, који је погинуо у Крагујевцу 1915. године, приликом бомбардовања аустроугарских авиона. Вероватно је реч о породици Холендер, а да је у списку књиге Милана Вујичића погрешно уписано презиме „Колендер“. И др Ноах Шнерсон био је војни лекар од 1913. године. Повукао се са српском војском преко Албаније, био је на Крфу и Солунском фронту. Носилац је Албанске споменице. Јесте да је он дошао из Швајцарске и може се сматрати српским подаником и крагујевачким Јеврејиним тек у међуратном периоду.

Број Јевреја у Крагујевцу на крају XIX века био је мањи него неколико година пре тога²⁷, али у новом веку тај број се опет повећава. То је резултирало формирањем Јеврејске вероисповедне општине у Крагујевцу 1906. године. Основни садржаји рада општине били су старање о верским и просветним потребама, добротворном и културном раду. По правилу, у свакој је јеврејској општини „...постојао главни рабин, биран од посебног мешовитог изборног тела састављеног од чланова Одбора и одређеног броја лица ван Одбора који су бирани на збору чланова јеврејске општине.“²⁸ Следствено овоме, може се закључити да је Јеврејска вероисповедна општина у Крагујевцу непосредно после оснивања морала имати рабина и Кал (храм). Премда нема трагова у документима, сма-

25 Група аутора, *Споменица Крагујевачке гимназије*, Крагујевац, 1933

26 Милан Вујичић, *За спас отаџбине*, Крагујевац, 2003, 361.

27 Жени Лебл, наведено дело, 37.

28 Мр Небојша Поповић, наведено дело, 41.

трамо да се може поклонити поверење подацима које износи у свом писму Хилда (Пинхас-Клем) Колар, ћерка Флоре (Пинхас) Клем и унука, вероватно, првог рабина у Крагујевцу, Исака (Јицака) Пинхаса. У писму се не наводи када је Исак дошао у Крагујевац, али се даје поуздан податак да је умро 1924. године. (О овом писму биће још речи у оквиру обраде других тема, јер оно представља праву ризницу информација).

На таласима величанствене српске војничке победе и духа југословенске идеје 1918. године створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Нова држава била је врло шаролико друштво у сваком смислу. Међутим, та шароликост није обогаћивала, како се хтело веровати, већ се показала као проблем и стални узрочник проблема, пре свега, у домену политике.

Привредни живот као да се одвијао мимо политике, по сопственим законитостима, који су важили у целом свету. Држава је брзо уредила и омеђила привредни простор. Као огледало једне такве „сређености“ може послужити попис свих трговина, разврстаних по врстама, у целој држави²⁹. У овом попису су пописане све трговачке радње, до последње ситничарнице у неком селу и све врсте трговина. Тако су, на пример, побројане мануфактурна, галантеријска и бирнбершка трговина, трговина помодном робом и обућом (са неколико подгрупа), књижаре, папирнице и издавачки заводи, бакалска, мешовита и ситничарска трговина, трговина земаљским производима, шпекуланти и магације, трговина храном и пићем, трговина животињама, трговина стаклом и порцуланом, металним производима, оружје, шпедитери, извоз, трафике, базари и друге врсте.

Овај попис показује стање у земљи само нешто више од године дана од њеног оснивања. Трговина је већ готово равномерно премрежила целу земљу. У њој активно и равноправно учествују и Јевреји. Тако је било и у Крагујевцу. Осим трговином оружјем, књигом и папиром, где нема Јевреја, у свим другим областима су присутни, негде мање, негде више. Трговином се баве јеврејске породице: Алкалај, Демајо, Демајоровић, Ели, Јудић, Конфино, Мешулан, Мориц, Феферман. Интересантно је и поучно да се готово нико од њих није бавио само једном врстом трговине.

²⁹ Југословенски компас, I, Загреб, 1920.

**Оставка
Д-р Моше Ели-а
на уредску службу
у Београду**

Пре неколико месеци објавили смо да је премештај г. Др. Моше Ели уредског лекара и хирурга за Београд изазвао огромно незадовољство код свеукупног радништва нашега града. И ако су све више радничке и послодавачке организације захтевале у више махова од Окружног уреда, да Др. Ели поново врати са службом у наше место, Окружни уред оглушно се о све тражије и остао је безобзирно код своје одлуке.

Др. Моша Ели

Данас нам је пријатно, што можемо да објавимо, да је Др. Моша Ели понова и стагао у Крагујевцу. Не желимо, да даље подноси самовољу Окружног уреда и притисак који се све јаче врши над савеснима лекара, не слажући се са здравственом политиком Окружног уреда, за чије спровођење Окружни уред тражи безусловно послушне лекаре. Др. Ели је после 13 година тешког и савесног лекарскога рада поднео оставку на службу уредског лекара.

Лекари Окружнога уреда, да би могли да врше свој позив треба да су високо морални, необично савесни и строго објективни. На њима је не само да лече оболеле раднике, већ и да проценују њихову радну неспособност као а да додељују болесничке потпоре. Због давања потпора, које су за Уред увек велике, лекарима се прети судовима, премештајем и отпуштањем. Управо због тога лекари се налазе често у положају, да морају да бране своје оболеле раднике од самога Окружног уреда. Од лекара се тражи, да своју савесност поведе према жељама Уреда, и да врше уштеде на рачун здравља и живота болесних радника.

Савесни лекари, који штите интересе осигурања, али исто тако смело чувају и интересе оболелих радника пружајући радницима оно што им по закону припада, без обзира на опомене, казне и претње Окружнога уреда, такви лекари као неводобни и непоудни имају све наше места у радничком осигурању.

Због своје преуспешности према радницима, због своје објективности и неустрашивости у чувању права оболелих радника Др. Ели је премештен. Због свога неслагања са ме-

годама које се спроводе кроз Уред на штету осигураних радника Др. Ели је поднео оставку. Поздрављајући његов поновни долазак у Крагујевцу, ми жалимо што је Окружни уред изгубио једнога свог одличног лекара.

У туристичким водичима: Крагујевац у цепу³⁰ из 1932. године, Путовођа кроз Крагујевац³¹ из 1925. године и Путовођа кроз Крагујевац³² из 1938. године, налазимо велики број реклама о Крагујевачким привредницима и трговцима, па и трговцима Јеврејима. Ту су рекламе: Антона Гајгера, часовничара, Галантерије 100.000 кошуља, стакларско - порцуланске трговине Ели Д. Леона, Левија, Медина и других. Између два светска рата познате су биле велика трговина гвожђарске робе Чешко стовариште Томе Т. Јагушта и Нирнбершка радња Гавре Конфина и др. Две најпознатије трговине готовим оделима (конфекцијом) у Крагујевцу биле су: Миша Јудић и Самуило Мешулам; снабдевале су се робом код великих јеврејских фирми у Београду и Пешти, купци ове робе су били углавном материјално слабије стојећи грађани Крагујевца.

Крагујевачки лист Одјек Шумадије, Милована Пантовића -Гандија, из времена очи Другог светског рата, поред реклама, пружа нам и доста података о друштвеним активностима крагујевачких Јевреја. Сталним оглашавањем свог санаторијума

30 Богосав В. Драгићевић, *Крагујевац у цепу*, Крагујевац, 1932.

31 Божидар Ст. Анђелковић, *Путовођа кроз Крагујевац*, Крагујевац, 1925.

32 Божидар Ст. Анђелковић, *Путовођа кроз Крагујевац*, Крагујевац, 1938.

VI ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ

у Одјеку Шумадије др Моша Ели је помагао излажење овог популарног листа и хуманитарни рад његовог уредника, као што су били: прикупљање новчаних и других прилога за сиромашне и изнемогле раднике и такозване зимске помоћи за крагујевачку сиротињу. Иако је важило уверење да су Јевреји врло тврди на пару, подаци из овог листа показују да су многи били солидарни са сиромашним Крагујевчанима. У списковима приложника за зимску помоћ крагујевачкој сиротињи 1936–1939. године, поред осталих срећемо и имена: Мише Јудића, Гавре Конфина, Јакова Медине, О. Најмана и других. Године 1939. Тома Јагушт даје највећи прилог, 500 динара, за освећење Занатског дома у Крагујевцу. Хумано удружење Кора хлеба имало је своју кухињу за сиромашне грађане. Приложници за гладне, болесне и беспомоћне су поред осталих и Андријета и Рафано Пинто, Јаков Алкалај, Лепосава Медина, Тома Јагушт, деца др Моше Елија, Израило Конфино, Миша Јудић, Аврам Медина, Павле Бихали и други. Из захвалности због хуманог деловања Одјек Шумадије редовно прати рад др Моше Елија. Такође, доноси вест да је на скупштини Црвеног крста (марта 1940. године) у Управни одбор изабран др Моша Ели, а у Надзорни одбор, уз остале и Миша Јудић, трговац. Лист извештава и о прилогу санаторијума Ели - Глишић, за набавку материјала за резервну болницу Црвеног крста у Крагујевцу (100 динара). У години 1940. доноси вест да су на Годишњој скупштини Крагујевачке трговачке омладине у Управни одбор, поред осталих, изабрани и трговци Миша Јудић и Тома Јагушт. Исте године лист доноси и вест да су др Моша Ели и учитељ Чеда Милановић одржали предавања у селима Лужницама и Чумићу, као активисти Црвеног крста, у оквиру недеље Црвеног крста. Марта 1941. године доноси вест да је Главни одбор Црвеног крста, уз остале здравствене раднике, одликовао и др Мошу Елија Златном гранчицом. У другом броју налазимо вест да су међу приложницима намирница за зимску помоћ и Израило Конфино, Миша Јудић, Аврам Медина, Павле Бихали и други.

У књизи Димитрија Тадића о спортском друштву Раднички³³, налазимо податак да је Мане (Емануел) Пинкас био играч СД Млади радник, које је 1929. године променило име у СД Раднички. Тадић наводи и податак да је на једанаестој редовној скупштини СД

33 Димитрије Тадић, *Спортијско друштво "Раднички" Фудбалски клуб 1923-1983*, Крагујевац, 1984, 27.

у надзорни одбор, поред Воје Марјановића, изабран и трговац Јаков Медина. Интересантан је податак да је 1936. године у Крагујевцу гостовао јеврејски фудбалски клуб Хакоах из Беча. Том приликом одиграо је пријатељску утакмицу са ФК Шумадијом.

„ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ“

Г. др. Моша Ели, лекар хирург овдашњег уреда премештен за Београд

Одлуком Средишног уреда уз сагласност г. министра соц. пол. и народ. здравља, премештен је после 12 год. свога службовања г. др. Моша Ели, специјалиста за хирургију овд. уреда за Београд.

Г. др. Моша Ели

Г. др. Моша Ели, који је од свога детињства у Крагујевцу, г. др. Ели, завршио је основну школу и гимназију у Крагујевцу, медицину је студирао у Берну, Прагу, а у Бечу докторирао је 1925 г. Од 1927 год. све до данас г. др. Ели вршио је служ-

бу уредског хирурга и у томе својству прегледао је у својој најпосећенијој амбуланти по 100-120 радника-ца дневно.

На својој служби г. др. Ели, био је савесан, као ревносан лекар стекао је неподељену љубав и симпатије као и велику захвалност свију радника-ца крагујевичких без обзира на њихово политичко обележје.

Према оболелом радништву био је г. др. Ели, друг и лекар, тако да данас сви жале његов одлазак из Крагујевца.

Овај премештај није желео ни г. др. Ели, нити пак крагујевачко радништво. Ми сматрамо да уклањање г. др. Моше Ели, из овд. експозитуре уреда представља велики губитак за лекарску службу и за наше радништво. У разговору са многим члановима уреда осећала се жеља да се учини све што се може да се г. др. Моша Ели понова врати на своју дужност.

Ми верујемо да ће радништво Крагујевца коме је г. др. Ели 12 год. са пуно љубави и пожртвованости служио, лечећи га и ублажавајући му физички бол. Умети и хтети да се заложи да предузме свога лекара који је радништво безмерно волео, повратити натраг у Крагујевац. По овоме има реч крагујевачко радништво.

По причању Радета Митровића, предратног голмана Радничког и првоборца, у крагујевачком КУД-у Абрашевић, пре Другог светског рата, биле су чланице рецитаторске секције и две Јеврејке.

Крајем двадесетих година XX века помиње се, сасвим поуздано, да су крагујевачки Јевреји имали свој Кал (храм) у приватној кући, у Душановој улици (данас улица Николе Пашића), за коју су плаћали кирију. Како је општина била сиромашна, 1930. године др Моша Ели уступио је просторије за богомољу и јеврејски клуб у својој кући, у Љубичиној улици, (близу садашњег хотела Крагујевац), у дворишним зградама, које нису биле специјално грађене за ту сврху. Не зна се да ли су тада имали свештеника (рабина), нити ко је то био, или је ту функцију обављао неко од чланова заједнице.

Августа 1936. године објављен је у јеврејској штампи оглас следеће садржине: „Јеврејска вероисповедна општина у Крагујевцу расписује конкурс за свештеника (вероучитеља, шонета и мохела) који би могао ступити на дужност одмах по објављивању конкурса. Услови су да влада добро државним језиком и да има потребне квалификације. Плата је 1000 динара месечно и помоћ од Савеза. Других припадности нема. Понуде са документима слати до 25. августа, на адресу Јеврејске исповедне општине Крагујевац“³⁴.

Крајем 1936. године у Крагујевцу вероучитељ је Јехуда Мачоро. Примљен је, вероватно, конкурсом. У извештају генералног секретара Јеврејских вероисповедних општина Југославије Давида Левија о инспекцији веронаучне наставе крајем школске 1936/1937. године, за Крагујевац се каже „да је стање верске наставе за седморо деце из основне и шесторо из гимназије на просечном нивоу осталих мањих сефардских општина у Краљевини...“³⁵ Свештеник и вероучитељ Јехуда Мачоро искористио је срећну околност да му је сестрић, ученик VI разреда гимназије, помагао у изражавању на српско-хрватском језику, тако да је испитивао и градиво из историје. Мачоро је радио без наставног програма и са више разреда заједно. Зато деца нису познавала ни читање молитви, ни обреда, у оној мери како је то било прописано за мање општине.

Јула месеца 1938. године Јеврејска вероисповедна општина је одржала годишњу скупштину на којој је изабрала нову општин-

34 Жени Лебл, наведено дело, 41

35 Исто, 42.

ску управу: „председник др Моша Ели, лекар, секретар Ика Амар, заменик државног тужиоца, благајник Јаков Медина, књиговођа и чланови управе: Золтан Бергер, књиговођа и Израило Конфино, трговац. За чланове Надзорног одбора изабрани су: Буки Јудић, банкарски чиновник, и Золтан Либер, зуботехничар“³⁶. Јевреји су одувек велику пажњу поклањали образовању. У основном образовању њихове деце посебна пажња је поклањана веронауци и историји јеврејског народа. Код избора занимања, јеврејска деца показивала су склоност и интересовање за трговину и банкарске послове, као и за медицину и фармацију.

У Споменици крагујевачке гимназије налазе се подаци о великом броју јеврејске деце. Поменућемо само нека имена: Аврам Фархи, лекар, Јевђеније Манделбаум, апотекарски потпуковник, Соломон Пинкас, трговац, Јаков Мешулам, трговац, Нисим Леви, трговац, Ђорђе Сибер, лекар, Моша Демајо, трговац, Аврам Демајо, трговац, Луј Фрајденфелд, трговац, Павле Фрајденфелд, лекар, Моша Албала, Моша Ели, лекар, Давид Ели, војни лекар, Катарина Брајнер, Давид Демајо, Аврам Јудић, Буки Јудић, трговац, Сима Јудић, апотекар, Мика Пинто, апотекар, Рудолф Фајхт, Нахман Пинкас, Аврам Медина, Браун Гибор, молер, Леви Хајим, Младен Јагушт, диригент, Јосиф Шнерсон, ученик, Дезидер Барон, ученик, Александар Фира, правник и други.

У Споменици Војно-занатлијске школе у Крагујевцу³⁷ знатно их је мање: Павле Јунговић, металостругар, Рафаил Ф. Самарин, бравар, Бранислав М. Шаламон, Леон Ј. Циргер, металостругар, Иван Ј. Рајтер и други.

У школским извештајима Женске реалне гимназије и Државне мешовите грађанске школе у Крагујевцу, налазимо имена јеврејских девојчица. Навешћемо само нека: Биња Леви, Жени (Јени) Фрајденфелд, Ени С. Фрајденфелд, Ленка Русова, из Јагодине, наставница, Ема И. Конфино, Рахила Шушић, Мирјам Бошкових, Дина Шнерсон и друга.

Међу просветним радницима било је неколико Јевреја: Моша Шоамовић, предавао је цртање и писање у крагујевачкој гимназији; др Ноах Шнерсон, лекар, предавао је такође у гимназији хигијену;

36 Жени Лебл, наведено дело, 42.

37 Група аутора, *Споменница војно-занатлијске школе. Пийџомци и њоџомци*, Крагујевац, 1973

Рена Аврамовић, професор, предавала је географију, народну историју и српско-хрватски језик од 1939–1941. године у Другој мушкој гимназији, а била је и чувар збирке за историју и минералологију и секретар подмлатка Црвеног крста. После готово једанаест година службе престала је бити наставник Одлуком о престанку службе 2, бр. 9805 од 7. 6. 1941. године.³⁸ Каролина–Линка Гутман, предавала је југословенску књижевност и немачки језик од 1936–1938. године у Првој мушкој гимназији, а као Каролина Гутман-Хубаи југословенску књижевност и немачки језик од 1938–1939. године у Другој мушкој гимназији. Преживела је Други светски рат. Вероватно ју је спасила удаја и одлазак у Будимпешту. Роза И. Ајзнер, професор музичког васпитања (певање и свирање), предавала је и цртање првом разреду. Била је и чувар музичке збирке и диригент хора у Државној женској реалној гимназији у Крагујевцу.

У околини Крагујевца живело је само неколико јеврејских породица. Крајем XIX века основана је Свилара у Лапову. После Првог светског рата обновљен је рад ове фабрике. Она је била власништво акционарског друштва, углавном Јевреја. Свиларом је управљала јеврејска породица Фархи, отац Алберт и син Мони. У њој је било стално запослених мештана 250, а у сезони је радило и по 450 радника. Фабрика је у кооперацији са мештанима производила коконе, чахуре свилене бубе, као сировину за природну свилу, и извозила их у Италију и Француску. У великој привредној кризи акционарско друштво је пропало. Мони Фархи је подигао фарму кокоши носила. Када је и овај посао пропао, породица Фархи се вратила у Београд, где је држала биоскопе „Колосеум“ и „Касина“.

У селу Љуљацима, у Грузи, живела је породица доктора Владислава Барона. Он је ту живео са супругом Регином и двоје деце, сином Дезидером и ћерком Магдом.

Дуго после Другог светског рата сматрало се да Јевреји у Крагујевцу нису имали своје гробље. Међутим, стално је била присутна једна магловита информација о томе како је после рата јеврејско гробље уништено³⁹. И не само јеврејско, већ и муслиманско гробље.

38 Извештај Друге мушке реалне гимназије у Крагујевцу за школску 1940/1941. годину, Збирка докумената Спомен-парка, ИД 05/39

39 У контексту неколико уништених гробаља после рата у Крагујевцу (Српско војничко гробље из I светског рата, Немачко војничко гробље из I и II светског рата) и почупаних крстача на хумкама у Шумарицама, ово је сасвим извесно.

Пре петнаестак година Музеју „21. октобар“ упутила је писмо Хилда (Клем) Колар, са драгоценим подацима о породици Пинхас. Пишући о својим рођацима, она износи податак да је рабин Исак (Јицак) Пинхас, деда Хилде Колар, умро 1924. године и да је сахрањен у Крагујевцу, на јеврејском гробљу. Исаков син Јешуа умро је у шеснаестој години, 1931. године, и сахрањен је поред свог оца. Истражујући ову тему пронађена је скица гробова руских војника на варошком гробљу, на парцели III, на којој је писало Јеврејско гробље и после прецртано.⁴⁰ Јеврејских гробова било је и на парцели X. Од свих, остали су само гробови Матилде Кариљо и Армина Брауна.

Ово недвосмислено доказује да је јеврејско гробље у Крагујевцу постојало, али је после рата и Коначног решења јеврејског питања на тлу Србије, решено и питање крагујевачког јеврејског гробља. Неко ко се усудио да у Крагујевцу уништи највеће српско војничко гробље после Зејтинлика, да оскрнави хумке стрељаних Крагујевчана, лако је могао и ово да учини, јер Јевреја у Крагујевцу скоро да више није ни било. Јеврејско гробље прво је нападнуто 1944. године, када су ту сахрањени погинули руски војници, а дефинитивно је нестало око 1970. године.

Године 1931. у Крагујевцу је живело 89 Јевреја, а 1940. године, кад Крагујевац је имао око 33000 становника, било је 85 Јевреја. Овај број се стално повећавао до напада Немачке на Југославију, 6. априла 1941. године, а посебно после окупације, када је већи број Јевреја из других крајева земље покушао да нађе уточиште у Крагујевцу.

40 Жељко В. Зиројевић, *Вечни мир*, Београд, 2002, 103

VII

ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

ПОРОДИЦА ШНЕРСОН⁴¹

Ноах Сруљ Шнерсон, од оца Јосифа Леба и мајке Ефраине Селер, рођен је у 18. априла 1885. године у Каменецу, у Русији. Његова животна сапутница Сара Ландрес, од оца Хаима Залкиндова и мајке Раи-Рели Евелове Шац, рођена је 15. новембра 1885. године у Игумену, у Русији, данас Белорусија. Можда су се познавали и пре студија, а ако нису свакако су се упознали на студијама медицине у Женеви. Исте су године били рођени, исте године стекли су дипломе професора ботанике (1910) и исте године постали су доктори медицине, почетком 1913. године. У међувремену су се венчали, 9. фебруара 1913. године.

У то време Србија је пребродила Први балкански рат, територијално се проширила, али су јој образовани људи били потребни као насушни хлеб. Ноах и Сара су вероватно већ били у контакту са представницима српског конзулата и њихов долазак у Србију организован је средином марта. У Србију су дошли са Швајцарском мисијом Црвеног крста и пасошима које им је издао српски конзу-

---

41 Срећним стицајем околности, пре слања ове књиге у штампу, адвокат из Крагујевца Звонко М. Марковић, велики колекционар, поклонио је Спомен-музеју "21. октобар" 42 оригинална документа о породици Шнерсон и њиховом зету Златку Вајсу. Захваљујући њима могли смо да документовано употпунимо причу о овој породици. Аутори изражавају личну захвалност господину Звонку М. Марковићу.

лат и већ 28. марта 1914. године Ноах је постављен за контрактуалног војног лекара треће класе, да би на прелог Министарства унутрашњих дела и указом Краља Петра I, од 26. јуна 1914. године, био постављен за контрактуалног лекара среза царево-селског и малешког. У току рата 1914. и 1915. године мобилисан је и као војни лекар XX кадровског пука поделио је све патње српског народа и војске, а посебно приликом повлачења српске војске преко Албаније. На Крфу и на Солунском фронту био је лекар у допунској команди, а после ослобођења Битоља преузео је дужност окружног физикаса коју је обављао и неколико година после рата.

CONFÉDÉRATION SUISSE
 RÉPUBLIQUE
 ET CANTON DE GENÈVE

ACTE DE MARIAGE
 Extrait du Registre des Mariages
 DE
 l'Arrondissement de l'Etat Civil de Plainpalais
 Val 1413, page 14, No 14.

Le Mercredi, vingt neuf Janvier mil neuf cent seize
 ont été unis par le mariage, en conformité de la loi, à Plainpalais

nom Schmeersohn
 prénom Israël
 état civil célibataire
 profession docteur en médecine
 originaire désigné russe
 domicilié à Plainpalais
 né à Kamensk (Russie)
 le dix huit Avril mil huit cent quatre vingt cinq
 fils de Schmeersohn Isak
 et de Miriam née Geller

et

nom Landros
 prénom Sarah
 état civil célibataire
 profession docteur en médecine
 originaire désigné russe
 domiciliée à Plainpalais
 née à Sgoumen (Russie)
 le quinze Novembre mil huit cent quatre vingt cinq
 fille de Landros Chaim Zalkindof
 et de Faj Neli Twelissa née Schatz

Pour extrait conforme:
 à Plainpalais, le 16 Juin 1916.

N° 1129
 Coût 1.50

L'Officier de l'Etat Civil:
 J. Schmitt
 Suppléant

Венчани листи Ноаха и Саре Шнерсон

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

Сара није могла да се повлачи са војском и народом, била је трудна, и остала је у Крагујевцу. Овде је 21. фебруара 1916. године, родила је ћерку Дину. После рата, 15. априла 1923. године, родио им се у Крагујевцу и син Јосиф. Шнерсонови су били угледна, поштована и срећна породица. Србија је постала њихова нова отаџбина, а Крагујевац су изабрали као место где ће живети.

У међувремену, 1920. године, Ноах и његова породица постали су српски поданици. Министар унутрашњих дела, Љуба М. Давидовић, лично је потписао сведочанство којим се потврђује да се Ноах од трећег маја 1920 године, као дана положене заклетве, има сматрати за прирођеног сажитеља српског, заједно са својом женом др Саром и малолетном ћерком Дином. За оно што је дао српском народу у Првом светском рату Краљ Александар I одликовао га је Албанском споменицом, 23. новембра 1921. године.

Др Ноах Шнерсон

О животу и раду Саре у међуратном периоду нема скоро никаквих података, она је, некако, остала у сенци и свог мужа, а касније и своје деце. Ноах је, као врстан стручњак и за потребе службе, често путовао и често био прекомандован широм тадашње Југославије. У поседу су нам три указа Министра социјалне политике и народног здравља којима је Ноах, само од 29. јуна до 29. октобра 1935. године, три пута прекомандован за светника код начелника, од Македоније, преко Словеније, до Крагујевца.

Ноах је водио веома богат друштвени живот. То је била и обавеза према угледу и части које су он и његова породица уживали у друштву. Према казивању Миће Ранковића, историчара спорта Крагујевца, др Ноах је био оснивач и члан шаховског клуба „Раднички“ тридесетих година XX века. Једно време је играо на првој табли клуба. Иначе, Ноах је био циониста и пре рата је посетио Ерец Јисраел. Више пута је држао говоре о утисцима са овог путовања и пропагирао је Јеврејски земљишни фонд⁴².

Дина је завршила Државну женску гимназију у Крагујевцу. Била је сјајна ученица с тек понеком четворком, из ручног рада или певања. Студије енглеског и француског језика завршила је на Филозофском факултету Београдског универзитета. Припадала је напредном омладинском покрету. По завршетку студија често је путовала у Лондон, Париз, Праг и друге европске метрополе. Била је образована, лепа, шармант-

Личне и породичне вести

ЧЕСТИТАЊА

— Официри екипе на даљњем јахању у Румунији честитају Ускрс свима својим у фамилији, пријатељима и познаницима католичке вере.

ПРИМАЊА

— Поводом веридбе наше ћерке Дине, sand. phil. са г. ing. Златком Вајсом, примаћемо у недељу 17 ов. м. Др. Сара и др. Ноах Шнерсон, Крагујевац.

— Др. Нисим, Скопље, примаће првог дана Пасхе 16 априла.

— Лепа и др. Анте Пољанић, неће примати посете о Ускрс.

— Сан. бригад. генерал др. Рудолф Кобал не може примати посете за католички Ускрс.

РАСКИД ВЕРИДБЕ

— Раскинуо сам веридбу 4 ов. м. са г-цом Смиљом Секулић. Бошко Л. Радовановић.

ВЕРИДБЕ

— Госпођина Ребена, кћи госпође Рајне и покојног Јосифа М. Коена из Скопља и господин Арон Бехар, електросталатер из Скопља, син госпође Саре и господина Моше Бехара, свештеника из Скопља, верени. Примање у недељу у 15 часова у стану г. Мојса Менахема у улици Јована Цвилица 38, Скопље.

ПОМЕНИ

— Породица др. Ђерђа Ђурице Борчевића, даваће му трогодишњи помен у суботу 16 априла у 11 и по

⁴² Жени Лебл, наведено дело, 46.

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

на и елегантна особа. Из иностранства је доносила левичарске часописе и напредну литературу. Удала се за Златка Вајса, инжењера хемије из Сиска, који се пред Други светски рат доселио у Крагујевац. Поводом њихове веридбе изашао је и оглас у Политици који гласи: „Поводом веридбе наше ћерке Дине, kand. phil. са г. ing. Златком Вајсом, примаћемо у недељу 17 ов. м. Др. Сара и др. Ноах Шнерсон, Крагујевац“.

Јосиф је завршио основну школу и Прву мушку реалну гимназију у Крагујевцу. Био је у истом VIII/2 одељењу са Хајимом Ј. Левијем.⁴³ Као један од најбољих ђака у гимназији био је ослобођен усменог испита на великој матури. Истицао се активним радом са школском омладином и убрзо постаје члан СКОЈ-а. У јуну 1941. године постао је члан КП Југославије.

Јосиф Шнерсон са друговима

Још је трајао матурски испит када су Немци, 20. јуна 1941. године, организовали прво масовно хапшење Јевреја и комуниста у Крагујевцу. Ово хапшење свакако је било у вези са предстојећим нападом Немачке на Совјетски Савез. Шнерсонови су успели да избегну хапшење. Јосиф је одмах отишао код пријатеља у Горњи Милановац, а затим је прешао у Горњу Трешњевицу где се повезао са

⁴³ Извештај Прве мушке гимназије, 62.

Миланом Илићем – Чичом, једним од организатора партизанског покрета у Шумадији. Почетком јула 1941. године Јосиф ступа у Први шумадијски партизански одред. Са Милићем Радовановићем и Бранком Петровић радио је у партијској техници одреда, која је била у кући Милића Радовановића у селу Винчи.

Јосиф Шнерсон

Немци су слали у шумадијска села своје обавештајце који су одлично говорили српски и који су се представљали као шверцери соли и дувана. У Винчи им је запала за око кућа Милића Радовановића. На несрећу и Милићево обезбеђење није било на висини задатка.

После извршене диверзије у селу Копљару, Немци су почели са претресима по селима Трешњевици, Вукосавцима и Копљарима, а око 50 Немаца кренуло је на Винчу.

У зору 2. септембра 1941. године, Немци су опколили село Винчу и посебно Шаревац, крај у којем је била Милићева кућа. По кишном јутру Немци су неопажено дошли до Милићеве куће. Милићев отац Милутин им је изашао у сусрет и био је покошен немачким рафалом. Јосиф је истрчао са револвером, пуцао на немачке војни-

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

ке и кад је покушао да се склони према шталу пао је покошен немачким рафалом. Два Милићева млађа брата, Предраг и Ненад, истрчали су за њим, али су били рањени. Немци су запалили кућу и шталу. Милићеву мајку и сестру Бранку Петровић, која је радила у техници, одвели су у затвор, у Тополу. Рањену браћу Милићеву одвели су у тополску болницу. Успут су похапсили око 60 мушкараца из села и одвели их у тополски затвор. Милутинов брат од стрица, Миладин, и комшије направили су ковчеге и у тишини ноћи сахранили су Милутина и Јосифа. Данас, једна улица у Крагујевцу, која води према Споменику стрељаним Србима и Јеврејима, носи име овог младића и патриоте.

Споменик Јосифу Шнерсону

Јосифова сестра Дина и зет Златко сарађивали су са Првим шумадијским и Крагујевачким партизанским одредом од првих дана

устанка, али Крагујевац нису напуштали. Златко Вајс је стрељан 20. октобра 1941. године. Почетком 1942. године Дина је са децом одведена на Сајмиште и ту су убијени у гасном камиону. Према изјави Букија Јудића, који је преживео рат, као и сведочењу Баржу Тодора, који је преживео стрељање, Ноах и Сара стрељани су у Крагујевцу 20. октобра 1941. године, у српско-јеврејској групи⁴⁴. Иначе, у Музеју „21. октобар“ чува се мала картонска кутија за усну хармонику, која је припадала Ноаху. Међутим, Миливоје Станковић у својој књизи, извесно нетачно, износи податке да су Ноах и Сара убијени на Сајмишту. Он тврди и да је Дина пребачена у логор код Панчева и ускоро стрељана у Јабуци, а да је њено троје деце страдало на Сајмишту⁴⁵, што је мало вероватно, али може бити и тачно.

ПОРОДИЦА БАРОН

Неколико година пред Други светски рат, после доласка Хортија на власт у Мађарској, у Југославију је прешао др Владислав Барон са супругом Регином и двоје деце, ћерком Магдом и сином Дезидером. Одлучио се на овај корак да би спасао своју породицу, јер је знао како су се фашисти у Немачкој понашали према Јеврејима. Настанио се у Љуљацима, селу на путу Крагујевац - Горњи Милановац. Становао је у кући Миленка Марковића. Вршио је дужност среског лекара и за кратко време стекао је наклоност и поштовање становника грузанских села. Прегледе и лечење сиромашних становника често није наплаћивао, а најсиромашнијима и лекове је давао бесплатно. Да би се одужили доктору, сељаци су узвраћали оним што су имали: разним домаћим пољопривредним производима.

Дезидер је рођен у Старом Бему, у Румунији, 17. септембра 1921. године. Завршио је Прву мушку гимназију. Био је одличан ученик. Ђерка Магда је, такође, рођена у Старом Бему, у Румунији, 1923. године. Завршила је Женску гимназију. Дезидер је уписао Ветеринарски факултет у Београду. Када је рат почео 1941. године, био је на другој години студија. Врло брзо је постао партизан, борац прве чете другог батаљона Крагујевачког НОП одреда. Учествовао је

44 Пописнице жртава рата број 1081 и 1082.

45 Миливоје Станковић, *Милић на челу шумадијских скојеваца*, Топола, 1986., 62-65.

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

у борби против војника капетана Фидлера, код села Рогојевца. На народном митингу у селу Љуљацима, октобра 1941. године, у кући Чедо Стојића одржан је састанак са штабом партизанског одреда када је изабран омладински одбор. У одбор је, уз неколико омладинаца и омладинки, изабрана и Магда Барон, а ускоро је и она приступила партизанској јединици.

Живети поред пута, у сред села, постало је опасно, па су се Владислав и Регина преселили у једну кућу, даље од пута. Али, ни то их није спасло. Не зна се баш поуздано када су они ухапшени. Према ономе што се може сазнати из сведочења о Дезидеру и Магди, родитељи су још увек били у селу док су Дезидер и Магда били затворени у логору на Метином брду и крагујевачком затвору⁴⁶. Тек после њиховог одвођења и смрти у Бањичком логору, у село су, средином 1942. године, дошли немачки војници и одвели их у Крагујевац. Затворени су у логор на Метином брду и ту су маја 1943. године стрељани.

Дезидер и Магда Барон

Дезидер и Магда ухапшени су у зиму 1941/1942. године. Најпре су били затворени у самом селу, а затим у селу Топоници. Пре него што ће их одвести у Крагујевац, у једној кафани, где су их др-

⁴⁶ Драгољуб М. Петровић, *Први на родној труди*, IV, Горњи Милановац, 1982, 162.

жали затворене, добро су их избатинали. Дезидер је ове батине стожички поднео, није ни јаукуо. Љотићевци су све заробљене, возом са станице у Книћу, одвели у Крагујевац. Скинули су их на Заводској станици у Палилулама. Ухапшене су одвели у логор на Метином брду, у тзв. Белу школу (школа Краљ Петар II, данас школа Ђура Јакшић).⁴⁷ Марта 1942. године Дезидер и Магда били су у затвору на Метином брду.

Новом предстојнику градске полиције, Радомиру Божанићу, запала је за око лепа Јеврејка Магда. Смислио је план да је запроси и ожени, наводно руковођен жељом да њој и њеној јеврејској породици спаси животе. Има неколико сведочења о томе, сва се разликују и пуна су претеривања. Помиње се да је Магда једном искористила наклоност предстојника Божанића, када је испословала да пусте из логора Милутина Бусарца.⁴⁸ Колико је било истине и озбиљне намере у овој понуди и зашто је Магда није искористила остаће заувек тајна. Наводно је све пало у воду јер су се преговори око ове ствари отегли и јер се открило да је Радомир Божанић фалсификовао диплому Правног факултета и зато је морао да се врати у Црну Гору.

Немци су 8. априла 1942. године одвели Дезидера и Магду у Бањички логор.⁴⁹ Селена Стојић из Љуљака, која је са Магдом и Дезидером била у затвору и на Бањици, описује тренутке пред стрељање Баронових. Уочи погубљења, јуна 1942. године, управа логора је пустила Јевреје да се прошетају у дворишту. Селена је видела кроз решетке да се Магда и Дезидер држе за руке за време шетње. Исте ноћи убијени су сви Јевреји.⁵⁰

ПОРОДИЦА ЕЛИ

Породица Ели доселила се у Крагујевац из Ниша. Арон⁵¹ и Рахела Ели бавили су се трговином, држали су познату радњу стакларско-порцуланске робе. Имали су два сина: Мошу и Давида. Обојица

47 Драгољуб М. Петровић, 161.

48 Исто, 169.

49 Исто, 116.

50 Исто, 177

51 Жени Лебл, наведено дело, 43. Жени Лебл наводи да се отац Моше и Давида Елија звао Леон-Јехуда

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

су завршили медицину и били угледни лекари у Крагујевцу. Интересантно је и да су оженили рођене сестре из породице Јудић, Сарину и Нетику. Оне су биле ћерке Мише и Флоре (Леви) Јудић.

ДР МОША ЕЛИ

Ели (Арона и Рахел) Моша, рођен је у Нишу 1897. године. Завршио је Гимназију у Крагујевцу као одличан ученик: био је врло активан, похваљиван и награђиван. Био је члан литерарне дружине Подмладак. Још од младости био је левичарски оријентисан. Медицину је завршио у Бечу. Ту је, за време студија, постао је члан Клуба студената социјалиста из Југославије⁵². Касније је, према неким подацима, био је члан социјал-демократске партије. Моша је оженио Сарину Јудић (1908) и са њом је имао два сина: Леона и Мишу.

Др Моша Ели

Са колегом др Милорадом Глишићем, који је био париски ђак, отворио је 1937. године приватни хируршко-гинеколошки санаторијум за жене, у Љубичиној улици (близу садашњег хотела Крагује-

⁵² Др. Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941-1945*, Београд, 1980, 20.

вац). Санаторијум је поседовао операциону салу за мање гинеколошке интервенције и радио је и после стрељања Моше Елија, до 1945. године. Др Моша Ели и др Милорад Глишић хонорарно су радили на хируршким одељењима Бановинске и Војне болнице у Крагујевцу. Др Моша се преваходно бавио гинекологијом, а само повремено општом хирургијом. Дуго година био је заменик шефа одељења, а шеф хируршког одељења Бановинске болнице био је 1935. године, до доласка др Сретена Красића.⁵³

Др Моша Ели је био познати јавни радник и хуманиста, а нарочито се истицао радом у Црвеном крсту Крагујевца. Држао је предавања и материјално га је помагао. За свој рад добио је и друштвено признање Златну гранчицу Црвеног крста.

Као истакнути јавни радник био је члан Одбора за дочек ЊВ Краља Александра I Карађорђевића приликом прославе стогодишњице крагујевачке Гимназије, 1933. године.

Др Моша Ели у одбору за дочек Краља Александра I

Године 1930. др Моша је уступио просторије за богомољу и јеврејски клуб, у својој кући, у Љубичиној улици. Био је председник Јеврејске вероисповедне општине у Крагујевцу.

⁵³ Др. Зоран Матовић, *Историја крагујевачке хирургије*, Крагујевац, 2002, 74.

На почетку устанка помагао је новчано и санитетским материјалом Крагујевачки партизански одред. По сећању првоборца, архитекте Живе Ђорђевића, руководство одреда је звало др Мошу да им се придружи. Др Моша је то одбио образлажући да се боји, не само за своју породицу, жену и децу, већ за све Јевреје у Крагујевцу. Као председник Јеврејске вероисповедне општине, у случају да оде у партизанине, био би одговоран за страдање свих Јевреја у Крагујевцу. Ипак, није се двоумио када је требало пружити помоћ. Једном се догодило да су га звали партизани да оперише њиховог рањеног друга, Слободана - Банета Милосављевића. То, без последица, није било могуће, јер су се по санаторијуму врзмали Немци, а и једна бабица је била њихов агент. Рањеног партизана донели су ноћу. У једној малој соби и без анестезије, др Моша Ели извадио је метак из ноге и спасао живот рањенику⁵⁴.

На жалост, то што је остао у Крагујевцу није спасло ни њега ни остале Јевреје. Стрељани су 20. октобра 1941. године. Супруга и деца, Леон (12) и Миша (10), убијени су на Сајмишту, у Београду.

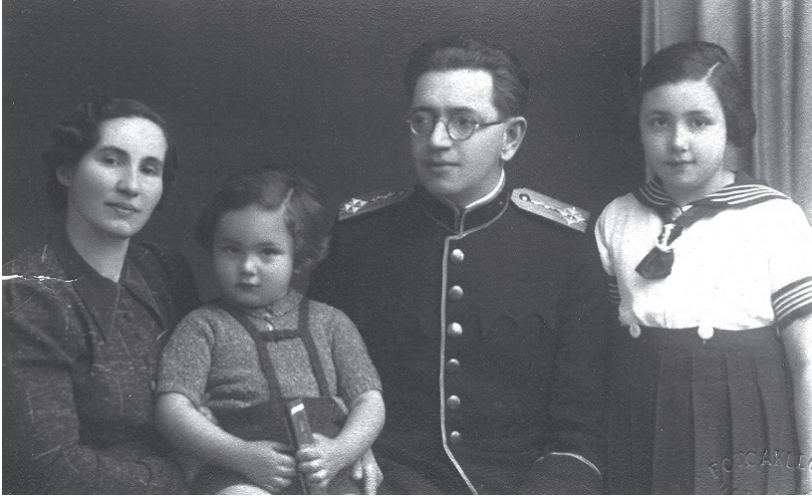
Казивање о др Моши Елију завршићемо сећањем Флоре Соколовић, ћерке Симе и Бојане Јудић: „Има једна потресна прича које не волим да се сетим. То се дешавало у Крагујевцу, када су тату убили. Тада су покупили и др Мошу Елија, познатог лекара, леичара. Немци су га ставили у кола и повели. Он је имао два сина, старији Леон имао је 12 година, а млађи око 7 година. Тај старији тог трену је био избезумљен, он је отимао оца од Немаца. Кажу, молио је, викао и на крају на коленима ишао, плакао и молио све до увођења његовог оца у кола. Ја то нисам видела, то ми је причала бака. Тај мали је доцније убијен“⁵⁵.

ДАВИД ЕЛИ

Ели (Арона и Рахел) Давид, рођен је у Нишу 1899. године. Као и Моша, завршио је медицину у Бечу. Био је војни лекар. Оженио је млађу сестру Јудић, Нетику. Давид није био експониран у јавности, нити у Јеврејској општини, као његов брат Моша. Вероватно је томе допринело и то што је био војни лекар. Због тога њега нема

54 Драгољуб М. Петровић, *Први на родној јруди, III*, Горњи Милановац, 1982, 247. и 261.
55 Јаша Алмули, *Јеврејске џоворе*, Београд, 2005, 199.

у разним одборима, прославама, огласима. У обављању посла војног лекара имао је на располагању службено возило, фијакер и једног војника, који је био и кочијаш и коњушар.

Породица др Давида Елија

Službeno vozilo dr Davida Elija

"Службено возило" др Давида Елија

Др Давид Ели је стрељан 20. октобра 1941. године. Супруга Нелом (око 1910.) убијена је на Сајмишту 1942. године са децом: ћерком Нелом (12 година) и сином Леоном - Брацом (10 година).

ПОРОДИЦА БОШКОВИЋ

Јосиф Бошковић је рођен 5. јануара 1899. године у Крсаћу. Био је мајстор бравар у Војно-техничком заводу у Крагујевцу, миран и поштен човек, посвећен својој породици. Становао је у Старој радничкој колонији Војно –техничког завода, у бараци број 41, стан број 161.⁵⁶ Са супругом Фаником имао је петоро деце, четири ћерке и сина. Јосиф је стрељан 20. октобра 1941. године, са српско –јеврејском групом, а Фаника је са децом одведена у логор Сајмиште где су побијени.

Јосиф Бошковић са ћеркама

Породица Јосифа Бошковића била је једна од ретких јеврејских породица које нису становале у својим кућама, већ у стану који су добили од фабрике. Међутим, то није показатељ њиховог социјал-

⁵⁶ Војислав Бојовић и Драган Обрадовић, *Стара радничка колонија 1929-1999. године*, Крагујевац, 1999, 134. Сећање проф. Др Ђорђа Перића

ног статуса, колико времена њиховог доласка у Крагујевац. Али, тај детаљ навео је људе, који их се сећају, да о њима говоре као о сиромашној јеврејској породици.

Њихова комшиница Бусарац Даница поклонила је Музеју „21. октобар“ фотографију Јосифа са ћеркама, а др Ђорђе Перић испричао је своје сећање, пре свега о својој другарици Доники, за књигу о Радничкој колонији. О њиховој судбини говори др Перић: „Убрзо после стрељања (Јосифа), новембра или почетком децембра, добили су наредбу да спреме неопходне личне ствари и да се јаве на сабирно место. Оно је било на блатњавом платоу преко пута тадашње општине где је касније била Музичка школа. (Данас је ту паркинг простор код солитера Застава). Дан је био тмуран и хладан. Падала је и ситна кишица. Када смо сазнали где се налазе, сестра и ја смо сишли у град и провели са њима још три до четири сата, али како је падао мрак, морали смо да се вратимо кући, па смо се још једном поздравили са њима и, изгледа, опростили заувек. Одатле су возом пребачени на Сајмиште у Београд, а после тога највероватније у неки концентрациони логор у Немачкој“.⁵⁷ Ово сведочење се разликује од поузданог сазнања да су све јеврејске породице, жене и деца, одведене у логор Сајмиште средином јануара 1942. године и ту убијене и само говори о томе колико је људско сећање непоуздано.

На Сајмишту су, поред супруге Фанике, убијене ћерке Доника, 17 година, Шарика, 15 година, Јулишка, 9 година, Розика, 7 година и син Јаков, чије се године не знају, али се зна да је био најмлађе дете породице Бошковић.

ПОРОДИЦА ЈУДИЋ

Породица Јудић била је једна од познатијих крагујевачких јеврејских породица. Миша Јудић је био трговац и имао је велику трговину конфекције мушких одела у Главној улици. Био је активан у трговачком удружењу у Крагујевцу.

Миша Јудић је рођен у Лесковцу 10. октобра 1873. године. Стрељан је 20. 10. 1941. године у Крагујевцу. Супруга Флора, рођена је у Бијељини 1881. године, била је кћи Симе и Саре Леви. Миша и Фло-

⁵⁷ Војислав Бојовић и Драган Обрадовић, наведено дело 135.

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

ра имали су седморо деце деце, синове: Симона (Симу), Узијела (Букија), Аврама и Михаила (Мику) и три ћерке: Сару (Сарину), Нету (Нетику) и Розу (Рушку).

Породица Јудић

Симон (Сима) Јудић је рођен 26. септембра 1906. године у Крагујевцу. Био је магистар фармације. Стрељан је са оцем 20. октобра 1941. године у Крагујевцу. Његова супруга Бојана и ћерка Флора (1932) преживеле су рат. После рата живеле су у Београду, у улици Сењанин Иве бр. 9.

Узијел (Буки) Јудић је рођен 1900. године у Крагујевцу. Студирао је медицину у Бечу, али није дипломирао. Бавио се трговином, као и његов отац. Као ратни заробљеник преживео је рат. Његова прва супруга Регина умрла је 1938. године. Са њом је имао двоје деце, синове Мишу (1932) и Хајима (Леона), рођеног 1936. године. Обојица су одведени на Сајмиште и ту убијени. После повратка из заробљеништва суочио се ужасном стварношћу. Неколико година касније оженио се Цветом Радојчић. Умро је у Крагујевцу 1979. године.

Аврам Јудић је рођен у Крагујевцу 1912. године. Био је веома образован када је успео да пред рат буде секретар у представништву југословенског Лојда у Лондону. Ту је преживео рат. После рата, неко време је боравио у Лондону, а онда је прешао у Америку. Био је председник Удружења Јевреја из Југославије у САД. Умро је у Њујорку 1965. године.

Флорин отац Сима Јудић, резервни пот поручник апотекарске струке, стрељан у Крагујевцу 20. X 1941.

Сима Јудић

Узијел-Буки Јудић

Михаило (Мика) Јудић је рођен у Крагујевцу, око 1918. године. Преживео је рат, а после рата ступио је у дипломатску службу. У време објављивања резолуције Информбироа, 1948. године, био је на дужности у Мађарској. Када су почела шиканирања нашег дипломатског особља од стране мађарских власти, одлучио је да са супругом Станом напусти дипломатију. Отишао је у Канаду, касније и у Чиле где се бавио трговином, имао је скромну трговачку фирму. Умро је у Чилеу крајем осамдесетих.

Роза (Рушка-Лела) Јудић, рођена је у Крагујевцу 1914. године. У партизанима је од августа 1941. године, као борац Фрушкогорског одреда, а затим је била позадински политички радник на територији Срема. Сви у селу Манђелосу знали су за њу и сина, али нико их није одао. Њен супруг је био др Фридрих Давид Херш, судија из Сремске Митровице, рођен је 1904. године у Лавову (Пољска). И он је био борац Фрушкогорског партизанског одреда. Обоје су носиоци партизанске Споменице 1941. године. Роза је мајка Филипа Давида, књижевника и драматурга и Мише Давида, архитектке.

Михаило, Флора и Сјана Јудић; Роза, Филип и Миша Давид

ПОРОДИЦА ЛЕВИ

У Крагујевцу су живела три брата Леви: Аврам, Јосиф и Мирослав.

Аврам Нисима Леви је рођен 12. марта 1900. године у Пироту. По занимању је био млинар. Стрељан је 20. октобра 1941. године у Крагујевцу.

Јосиф (Јосеф) Леви је рођен 25. марта 1898. године у Пироту. По занимању је био часовничар. Био је ожењен Сариним. Имали су ћерку и два сина, Мошу и Хајима. Супруга и ћерка одведени су на Сајмиште где су убијени. Јосиф је стрељан 20. октобра 1941. године у Крагујевцу. Моша је рођен у Крагујевцу 1920. године. Био је студент. Стрељан је са оцем у Крагујевцу 20. октобра 1941. године. Хајим (Бора) је рођен 1923. године. Био је школски друг (из одељења VIII2 Крагујевачке гимназије) са Јосифом Шнерсоном. Припадао је кругу родољубиве и левичарски оријентисане омладине. На самом почетку устанка ухапшен је 9. јула 1941. године и одведен на Бањицу, где је стрељан 15. августа 1941. године.

Леви Аврам

О трећем брату Мирославу нема података када је рођен. Зна се да је био официр, поручник. Предавао је у Војно–занатлијској школи у Крагујевцу. Преживео је рат у заробљеништву. Виђен је у Крагујевцу после другог светског рата. Године 1948. иселио се у Израел и живео је у Јерусалиму⁵⁸.

У Крагујевцу је живео и Моша Леви, од оца Елијаса и мајке Венеције (Холениц), али се не зна се да ли је био у ближем сродству са осталим члановима породице Леви. Моша је рођен 10. фебруара 1915. године и по занимању био је чиновник. Био је партијски инструктор и позадински радник⁵⁹. Ухваћен је од стране Гестапоа и одведен на Бањицу 30. априла 1942. године. Изведен је пред злогласног шефа Божидара Бећаревића, који је био родом из околине Крагујевца. Бећаревић му се обратио речима: „Стидим те се јер си из Крагујевца а комуниста си, бандит! Моша му је одговорио: И Крагујевац и ја се стидимо тебе што се зовеш Крагујевчанином. Мој град не рађа такве звери и издајнике.”⁶⁰ Моша је убијен 9. ма-

58 Жени Лебл, наведено дело, 46.

59 Др. Јаша Романо, наведено дело, 212.

60 Записник саслушања Божидара- Бошка Бећаревића од 11.10. 1945.

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

ја 1942. године на Бањици. Налог о његовој ликвидацији лично је потписао Божидар Бећаревић.

ПОРОДИЦА ПИНТО

Породица Пинто је била још једна угледна и бројна крагујевачка јеврејска породица, која је нестала у ратном вихору.

Отац породице био је Леон, рођен у Београду 1874. године, по занимању био је радник. Стрељан је 20. октобра. У време ових судбоносних догађања не помиње се његова супруга, што може да значи да је вероватно умрла раније. Леон Пинто је имао четири сина и сви су стрељани истог дана, и на истом месту, 20. октобра 1941. године. И као да је било мало смрти у породици Пинто, те октобарске вечери стрељана је и Анријета (Гетањо) Пинто, супруга Рафаела Пинта. Рођена је у Скопљу, 1913. године. По занимању била је кројачица.

Анријета и Рафаел Пинто

Мика (Хајим) Пинто рођен је 1906. године у Крагујевцу, по занимању био је апотекар. Фармацију је завршио у Загребу. Радио је у Београду, али се после окупације вратио у Крагујевац. Био је ожењен и имао је једно дете. Супруга и дете убијени су на Сајмишту 1942. године.

Рафаело Пинто је рођен 10. новембра 1911. године у Крагујевцу. Био је штампар, али је са Анријетом држао и трговину бродерија и мустри за вез. Њих двоје били су веома присутни у друштвеном животу Крагујевца и јеврејске заједнице. Често су међу учесницима забава, добротворних скупова и редовно међу приложницима помоћи за сиромашне Крагујевчане. Имали су једно дете које је, са осталим члановима породице Пинто, страдало на Сајмишту, а у моменту стрељања Анријета је била у седмом месецу трудноће.

Сима Пинто рођен је 10. марта 1913. године у Крагујевцу, по занимању био је техничар. Био је ожењен и имао је једно дете. И његова супруга и дете убијени су на Сајмишту.

Самуел Пинто, најмлађи Леонов син, рођен је 18. августа 1916. године у Крагујевцу, по занимању био је радник.

ПОРОДИЦА МЕДИНА

У Крагујевцу су живеле две породице Медина, браће од стрицева Самуела и Јакова.

Самуел Медина, од оца Моше и мајке Ребеке, бечке Јеврејке, рођен је 12. новембра 1880. године у Београду. Био је ожењен Амалијом Штајнцер (Steinzer) из Беча. По образовању био је трговац, али бавио се различитим пословима. Колико су ти послови могли бити удаљени од његовог основног образовања показује и уговор који је 1. августа 1940. године закључио са Народним позориштем из Новог Сада којим је прихватио посао бинског мајстора. Самуел је стрељан у Крагујевцу 20. октобра 1941. године. О судбини његове супруге Амалије нема података. Деце нису имали.

Јаков Медина, од оца Аврама и мајке Регине, рођен је у Београду 11. 04. 1884. године, по занимању био је књиговођа. Из првог брака имао је два сина, Аврама и Болу. После смрти супруге ожењено се Крагујевчанком Лепосавом, која је из свог првог брака имала ћерку Наталију. Пословао је на целом југословенском простору и био је члан многих трговачких друштава. У Крагујевцу је имао

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

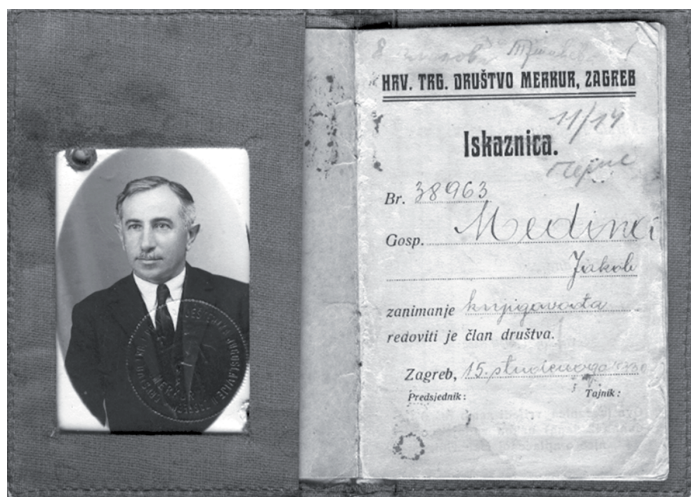
трговину и био је заступник Државне класне лутрије. Осим у послу, био је врло активан и у многим другим областима друштвеног живота. Статус и углед налагали су му и норме понашања, али то, наравно, није био само јеврејски спецификум. Много је података о помоћи коју је пружао. У томе је активно учествовала и његова супруга Лепосава. Јаков је био члан надзорног одбора С. Д. Раднички, а и благајник у Јеврејској вероисповедној општини. Пред стрељање написао је поруку која је јединствена међу 43 сачуване поруке по свом лапидарном садржају. У њој нема поздрављања, опраштања, жала за било чим, или је све то и много више само скривено иза оних неколико речи: Лебац сутра немојте послати. Јаков. Стрелан је 20. октобра 1941. године у Крагујевцу.

г. *Медина С.*
Самуел
 Занимање: *бив. трговац*
агент
 Рођен: *12-11-1880 год*
 Место рођења: *Београд*
 Стан: *Бео*
Члан је града Београда
 и уписан на рег. чл. бр. *42989*
 Потпис сопственика
Медина С. Самуел
 Београд, *6-11-* 19*70* г.
 Секретар,
Медина С. Самуел
 Шеф Статистичког одсека,
Медина С. Самуел

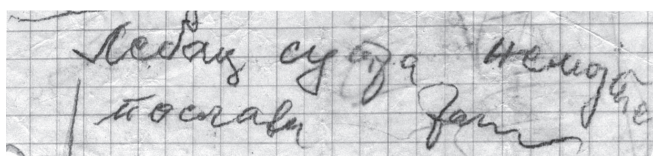
Самуел Медина

Аврам Јакова Медина рођен је 1913. године у Крагујевцу, по занимању био је трговац. Био је ожењен годину дана млађом Шариком (Сара, Селина) Хелфгот. Имали су ћерку Злату (Голду), која, тек што се била родила у Крагујевцу, 20. септембра 1941. године. Аврам је вероватно био ухапшен 13. октобра, у акцији прикупљања талаца које су Немци повели са собом у последњем походу на Горњи Милановац 14. октобра. То се може закључити из броја и садржаја порука које је он упутио породици, а које одишу љубављу, оптимизмом и надом. Из овог заточеништва одведен је на стрељање 20. октобра 1941. године. Супруга и ћерка убијене су на Сајмишту 1942. године.

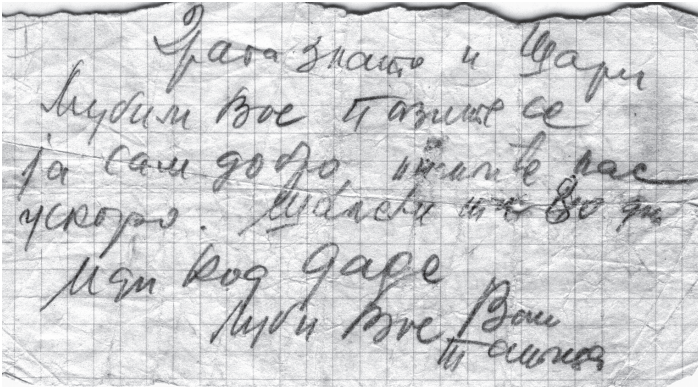
Јаков Медина

Порука Јакова Медине

Аврам Медина

Порука Аврама Медине

Бола Јакова Медина рођен у Крагујевцу 1924. године и био је ученик гимназије. Стрељан је са оцем и братом 20. октобра 1941. године.

ПОРОДИЦА КОНФИНО

Породица Конфино била је типична јеврејска трговачко-занатлијска породица. У Крагујевац су се доселили из Пирота, вероватно после Првог светског рата

Израило Конфино је рођен 1900. године у Пироту, по занимању био је трговац. Био је ожењен Регином. Имали су двоје деце. Стрељан 20. октобра 1941. године у Крагујевцу. Супруга и деца убијени су на Сајмишту 1942. године.

Гавра Конфино је рођен око 1890. године, вероватно у Пироту. Не зна се шта је био по занимању, али је имао чувену и много рекламирану стаклорезачку радњу, тзв. Нирнбершку радњу, у Главној улици. Његова супруга вероватно се звала Матилда Хазан, из оног огранка породице Хазан који је живео у Крагујевцу⁶¹. Имали су двоје деце. Гавра Конфино стрељан је у Крагујевцу 20. октобра 1941. године, док су супруга и деца убијени на Сајмишту 1942. године.

⁶¹ Жени Лебл, наведено дело, 46. Породицу Хазан у Крагујевцу помиње Жени Лебл својој књизи, али ми нисмо пронашли више ни један помен ове породице, нити у документима, нити у усменим казивањима.

Израило Конфино

У периоду између два светска рата често налазимо и Израила и Гавру међу приложницима за сиромашне и у другим хуманитарним акцијама у Крагујевцу.

ПОРОДИЦА ПИНХАС

Исак (Јицак) Пинхас рођен је 1860. године и са четворо деце, ћерком и три сина, доселио се из Софије у Србију. Исак је био рабин, моел⁶² и шохет⁶³ и један од првих дипломираних учитеља који је завршио семинар у Софији. Један син му је умро још као дете у

62 **Моел**, побожни мушкарац који врши обрезивање

63 **Шохет**, лице које врши кошер клање

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

Бугарској, а нема података о његовој првој супрузи. Терка, Софија Бенбасат иселила се пре рата у Израел и живела је у Хаифи. Најстарији син, Аврам живео је у Немачкој, у Хамбургу, где је имао трговину са цигаретама. Успео је да побегне из Немачке и преко Индије стигао је у Родезију. Ту се до смрти бавио филателијом као занимањем. Други син, Сануел-Сами, такође, је живео у Немачкој, у Лајпцигу и бавио се трговином. Није успео да се спасе нациста. Трећи син, Наим иселио се у Израел, не каже се када, и до смрти је био секретар пољопривредне школе Микве Јисраел крај Јафе⁶⁴.

Исак се 1904. године поново оженио. Супруга Хана (Анула) Алхалел из Сарајева, рођена је 1882. године. Била је ћерка шохета, који је, иначе, умро пре Првог светског рата.

Veroučitelj Jichak Pinhas

Рабин Исак Пинхас

⁶⁴ Жени Лебл, наведено дело, 46.

Не зна се тачно када се Исак доселио у Крагујевац. Можда почетком 20. века, како то на једном месту каже Жени Лебл, значи 1900. године, како каже у другој реченици⁶⁵. Остаје непознато да ли је његов долазак у вези са оснивањем Јеврејске вероисповедне општине 1906. године и да ли је само „...два пута недељно предавао веронауку ученицима основне школе“⁶⁶, или је био и рабин и мохел и шохет, како о томе пише његова унука Хилда Колар.

Исак и Хана су изродили четворо деце која су васпитавана строго, у складу са јеврејском вером и обичајима.

После Првог светског рата Исак је у центру Крагујевца отворио биоскоп Пивница, са импозантних 500 места. Био је то један од три предратна биоскопа у граду. После Исакове смрти 1924. године, вођење биоскопа преузео је најстарији син Емануел – Мане, свршени ученик Трговачке академије.

Емануел – Мане Пинхас рођен је 1906. године у Крагујевцу. Осим управљања биоскопом, Мане је био и истакнути спортиста. Тридесетих година играо је фудбал у првом тиму крагујевачког Радничког. У априлском рату заробљен је и рат је преживео у немачком заробљеништву, у Сталагу XI Б, близу Бремена. После рата био је члан Комисије за репатријацију, а 1949. године Емануел се иселио у Израел. Живео је у Бат-Јаму до смрти, 1982. године.

Флора Пинхас је рођена 1909. године у Крагујевцу. По занимању била је службеник. Радила је у Јајцу. Удала се за Ханса Клема, чиновника из Јајца. Са ћерком Хилдом одведена је у логор. Међутим, успела је са ћерком да се спасе логора, а од 1943. године прикључила се партизанском покрету. У логору у Старој Градишки убијене су њена мајка и тетка Ерна, 1942. године, а ујак Рафаел убијен је у Јасеновцу 1941. године.

Нахман Пинхас је рођен 1912. године у Крагујевцу. По занимању био је електромеханичар. У априлском рату повлачио се са војском из Београда према Босни. У Сарајеву му је једна девојка Клара, његова будућа супруга, дала цивилно одело. Нахман је избегао заробљавање и све замке и вратио се у Крагујевац. Међутим, ухапшен је пре 18. октобра и 20. октобра, око 17.30 сати, изведен је на стрељање. Нахман је био у првој групи од 53. људи, а то је, углавном, била група талаца, узетих 13. октобра и раније, махом нају-

65 Жени Лебл, наведено дело, 46.

66 Исто, 46.

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

гледнијих грађана Крагујевца, и неколико затвореника крагујевачког затвора. Трговац Баржу Тодор, Цинцарин, који је био заједно са оцем Настасом, искористио је тренутак непажње настао после бекства неколико људи из ове групе, скинуо је дуги кожни капут и, у погодном моменту, бацио га на митрељез повикавши: Бежите! Као да су сви чекали тај тренутак, али да то неко други уради. Тада су сви почели да беже. Немци су се брзо снашли и отворили су ватру за њима. Већина је пала покошена рафалима, али 9 људи⁶⁷ успело је да се спасе смрти, међу њима и Нахман Пинхас и Баржу Тодор, који је умро у Бечу пре неколико година.

Даљи Нахманов пут спаса крајње је узбудљив и одвео га је у Ниш. „Један његов пријатељ, келнер, примио га је, набавио му легитимацију Васе Тодоровића⁶⁸; с том легитимацијом отишао је тај пријатељ на берзу рада и пријавио га за рад у Немачкој. После рата вратио се Нахман у Јајце. Девојка која му је дала цивилно одело, Клара, била је у логору на Рабу. Ослобођење је дочекала у Трсту. Пронашла је Нахмана преко Црвеног крста, дошла у Јајце и тамо су се венчали. Имају два сина: Албија и Рафаела⁶⁹. Нахман је умро 1984. године.

Јехошуа Пинхас, најмлађи син Исака и Хане, рођен је 1915. године. Умро је као ученик 1931. године. Сахрањен је поред оца, на јеврејском гробљу, које је било део варошког гробља.

ПОРОДИЦА ДЕМАЈОРОВИЋ

У Крагујевцу је била позната и трговачка породица Демајоровић. Леон Демајоровић рођен је у Београду, вероватно пре 1890. године. Био је жењен и имао је двоје деце. Његов син Боривој држао је чувену трговачку радњу Помодна трговина Боривој Демајоровић, у најстрожијем центру Крагујевца. Трговином су се бавили и Јаков Ј. и Моша Б. Демајоровић. Много су држали до рекламе, тако да се рекламе њихових радњи могу наћи у готово свим међуратним проспектима и новинама. Не постоје подаци шта се са њима и њиховим породицама догодило у току рата. Леон је стрељан

67 Нахман Пинхас ново је име међу преживелима. До сада су располагани подаци о 8 преживелих из ове групе и једном из друге групе.

68 Василије Тодоровић стрељан је од стране Немаца, а Нахман је био у Минхену на раду.

69 Жени Лебл, наведено дело, 47.

у Крагујевцу 20. октобра 1941. године. Постоји један доста шутури и врло непоуздан податак да је његова супруга убијена на Сајмишту 1942. године.

Стари Крајујевац

ПОРОДИЦА БРАУН

Отац породице, Армин Браун (1875–1939), рођен је у Будимпешти, доселио се са породицом у Крагујевац, сасвим извесно, после Првог светског рата и бавио се трговином. Супруга Јанка (Кениг) рођена је 1879. године у Будимпешти. Имали су шесторо деце: Наталију, Ђуру, Олгу (удата Радуловић), Винку, Магду (удату Вујановић) и Тибора. Армин је сахрањен на градском гробљу. Његов споменик стоји и данас, а на њему је уклесана Давидова звезда. Када је споменик подигнут више нема ко да потврди.

Јанка је убијена на Сајмишту 1942. године. Непознато је и шта се десило са Наталијом, Винком и Ђуром. Тибор Браун, рођен 11. јануара 1917. године у Будимпешти, по занимању био је молер и стрељан је 20. октобра у Крагујевцу. У Јеврејском музеју у Београду постоји шутури податак о томе да је на Сајмишту убијена супруга и дете Брауна и то се везивало за Тибора. Међутим, поуздано се зна да Тибор није био жењен, али то не значи да је овај податак не-

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

тачан, већ само да се ради о супрузи и детету Ђуре Брауна. Олга и Магда завршиле су Правни факултет и обе су биле удате за Србе, адвокате. После окупације обе су биле привремено интерниране и после утврђивања да су се покрстиле и прешле у православну веру пуштене су кући. Олга је имала сина Синишу, који је, такође, породично, био адвокат. Био је један од оснивача и потпредседник Друштва српско-јеврејског пријатељства. Умро је 1994. године, а његова супруга и две ћерке живе у Београду.

Споменик Армину Брауну на крајујевачком гробљу

Магда је била удата за адвоката Лазара Вујановића. Као млади брачни пар много су пропутовали по Европи. У Музеју 21. октобар чувају се, између осталог, и њихове улазнице за Светску изложбу у Паризу 1936. године. Године 1940. родио им се син Никола. Лазар Вујановић стрељан је у Крагујевцу 21. октобра 1941. године. Магда је умрла пре десетак година, а Никола, доктор медицинских наука, живи и ради у Америци. Повремено долази у Крагујевац.

Тибор Браун

ПОРОДИЦА АЛКАЛАЈ

О овој породици нема много података. Зна се да су се бавили трговином и да су држали чувену радњу 100.000 кошуља. Дуго је име Леона Алкалаја било међу именима стрељаних Јевреја у Крагујевцу, али је то исправљено на основу истраживања Жени Лебл⁷⁰ која је утврдила да је Леон преживео рат у заробљеништву, а да су његова супруга Злата и двоје деце убијени на Сајмишту.

ПОРОДИЦА ВАЈС

Нема података када је породица Вајс дошла у Крагујевац. Зна се да је Александар Вајс рођен 1891. године у Чапљини, да је био трговац и да је стрељан у Крагујевцу. И Данијел Вајс је рођен у Чапљини, 1893. године, био је трговац и стрељан је у Крагујевцу. Није познато да ли су имали породице и каква је њихова судбина.

Мало је јаснија судбина Рудија Вајса који је рођен у Загребу и био је трговачки путник. Он је у Крагујевац дошао после окупаци-

---

⁷⁰ Жени Лебл, наведено дело, 43.

VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ

је и распада земље, склањајући се од усташког терора. Становао је у улици Светозара Марковића, у кући ташнера Бранка Милићевића, са чијом је свастиком живео током рата. За време рација и провера крио се у кући Милена Златановића, чији је син Чедомир био полицијски агент, али га никада није одао. Тако је преживео рат и после рата вратио се у Загреб. Умро је у Загребу.

Златко Вајс, од оца Мавре и мајке Фанике, је рођен у Сиску 3. децембра 1908. године. Завршио је Реалну гимназију у Сиску. Студирао је Технички факултет, хемијско-инжењерски одсек, на Универзитету у Загребу. Као инжењер радио је у Војнотехничком заводу. Оженио се са Дином Шнерсон (види Породица Шнерсон), професорком енглеског и француског језика. Имали су троје деце. Златко Вајс стрељан је у Крагујевцу, а Дина је са децом убијена на Сајмишту. Више података о Златку дао је после рата, у изјави Државној комисији, рођак Вилко Лехнер из Загреба. Много драгоцених података о Златку Вајсу пронашли смо у документима које је поклонио музеју адвокат Звонко М. Марковић.

Лична картица Златка Вајса

VIII

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

А) АПРИЛСКИ РАТ И ОКУПАЦИЈА

Српски народ, у својој тешкој и трагичној историји, игубио је способност рационалног промишљања и деловања. Готово по правилу руководио се узвишеним идеалима и био спреман да њима жртвује све. Из таквих начела су произилазила величанствена прегнућа, али и неусклађеност између идеала и обавезе одржања, која су доводила у питање и сам опстанк српског народа. На жалост, ову судбину, вољно или невољно, делили су са српским народом и народи који су са њим живели.

У овом светлу потребно је посматрати догађаје од 25. и 27. марта 1941. године. Југословенска влада је попустила пред немачким притиском, али је успела да 25. марта постигне максималне услове у датим околностима који су, практично, гарантовали неутралност Југославије. Аргументи немачког притиска (у том тренутку око југословенских граница налазило се око сто немачких, италијанских, мађарских и бугарских дивизија) били су знатно уверљивији од англоамеричке пропаганде и магловитих обећања помоћи. Одлуке Протокола о приступању Југославије Тројном пакту биле су:

1. Владе Осовине потврђују своју одлуку да ће увек поштовати суверенитет и територијални интегритет Југославије

2. Владе Осовине за време рата неће упућивати Југославији захтев да се дозволи пролаз или превоз чета преко југословенске државне територије
3. Италија и Немачка јамче југословенској влади да с обзиром на војну ситуацију неће с њихове стране постављати никакав захтев за војну помоћ...
4. Приликом новог утврђивања граница на Балкану узеће се у обзир интереси Југославије за територијалном везом са Егејским морем проширењем њезиног суверенитета на град и луку Солун.⁷¹

Међутим, јавност, пре свега српска, и део војног врха негативно су реаговали на приступ Тројном пакту. Државни удар 27. марта био је израз тог српског незадовољства, али и дело тајне политике Велике Британије, којој је очајнички било потребно, макар, још једно ратно жариште ради олакшања њиховог положаја. Када је већ државни удар био извршен онда зачуђује изузетан напор владе и министра спољних послова Момчила Нинчића да увере немачког изасланика у Београду Виктора фон Херена да Југославија остаје лојална одредбама Пакта. Али, Хитлер је због ове српске издаје, како је он то сматрао, покренуо лавину и она се више није могла зауставити. Тако је државни удар увео Југославију, а пре свега Србију и српски народ, у ратну катастрофу и ужасно страдање.⁷²

Хитлер је, помогнут Италијом, Мађарском и Бугарском, у још једном муњевитом рату, искалио свој бес према Југославији, односно Србији. Југославија је од 6. до 18. априла 1941. године војнички поражена и уништена као држава. Појединачни примери херојске одбране појединих јединица и појединаца не могу да измене општу слику расула и суноврата у Априлском рату. У начину вођења априлског рата могао се јасно уочити однос Хитлера и Немачке према Србији и српском народу, који се може дефинисати као кажњавање Срба за издају од 27. марта.

Акт о капитулацији потписан је 17. априла у 21 час, с тим да тзв. примирје ступи на снагу 18. априла у 12 часова. Овим актом

71 Никола Миловановић, *Војни њуч и 27. март 1941*, Београд, 1981, 271-273.

72 Из перспективе временске дистанце од 70 година поставља се питање да ли се још неко сећа пактирања Бугарске, Мађарске и Румуније, освајања Чехословачке без испаљеног метка и хиљаде наших добровољаца који су се тада пријавили да бране Чехословачку.

Југославија је била војнички уништена, а на ред ће доћи уништавање Југославије као државе. На основу Хитлерових Привремених смерница за поделу Југославије⁷³, начелник Штаба немачке Врховне команде, фелдмаршал Кајтел, издао је 12. априла Директиву (пов. бр. 00630/41) о подели Југославије. Ова Директива допуњена је после немачко-италијанских преговора 21. и 22. априла, тзв. Бечким одлукама, од 22. априла 1941. године.

После окупације у Србији је уведена немачка окупациона управа. На челу те управе је од 22. априла био Штаб војноуправног команданта Србије, под командом генерала Ферстера. Њему су били потчињени сви други органи власти, међу којима су најзначајнији били Управни штаб, на челу са државним саветником др Харалдом Турнером и Штаб генералног опуномоћеника за привреду, са Францом Нојхаузенем на челу, бившим немачким конзулом у Београду.

У војноуправном погледу територија Србије била је подељена на 4 фелдкомандантуре, војноуправне команде: 599. са штабом у Београду, 610. са штабом у Смедереву (од 5. јуна 1941. у Панчеву), 809. са штабом у Нишу и 816. са штабом у Ужицу. Овим војноуправним командама биле су потчињене команде округа- крајско-мандантуре и команде места- ортскокомандантуре.

У Србији је организована и јака полицијска и обавештајна служба. Извршни орган обавештајне службе била је Тајна војна полиција- ГФП, са огранцима широм Србије. Са Штабом II немачке армије стигла је у Београд тзв. Делатна група полиције безбедности и службе безбедности за Југославију, која је имала три главна одељка: Тајну државну полицију Гестапо, Криминалистичку полицију КРИПО и Службу безбедности СД. На челу Оперативне групе био је СС пуковник Вилхелм Фукс, а СС мајор Ханс Хелм био је шеф Гестапоа за Југославију, са седиштем у Београду. Конкретно, за делатност против Јевреја био је задужен посебан реферат у Гестапоу, IV В4, којим је руководио СС поручник Фриц Штраке. У овом реферату радио је и Едгар Енге, будући заменик и командант логора на Сајмишту. Дакле, Немци су у Југославију дошли са потпуно оформљеном организацијом и управним апаратом за решење јеврејског питања.

73 Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941, II*, Београд, 1984, 549-552. и Се-рије Живановић, Трећи српски устанак, Крагујевац, 2000, 48.

На терену, од фолксдојчера формиран је посебан одред за хватање скривених Јевреја. Одред је имао 4 батаљона и коришћен је као помоћна полицијска служба. Од фолксдојчера образован је и Батаљон 64, злогласна војна јединица која је вршила стрељања, а касније је служила за обезбеђивање логора Сајмиште.

Немци су одмах приступили и организовању Српске управе. Образована је 30. априла Комесарска влада са десет комесара, на челу са Миланом Аћимовићем, бившим министром унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића. Како Аћимовић није успео да се избори са ситуацијом у Србији и задацима који су му поверавани, генерал Милан Недић формирао је 31. августа, Владу националног спаса. Пошто је пропао покушај стварања сопствених војних јединица, тзв. Подофицирских оружаних одреда, на предлог свог министра Михаила Олћана 15. септембра образован је Српски добровољачки корпус. Његов састав чинили су, пре свега, чланови Југословенског народног покрета Збор Димитрија Љотића.⁷⁴

Комесарска влада образовала је Специјалну полицију за сузбијање јеврејско-комунистичких акција, а у саставу Управе града Београда постојао је Одсек за јеврејска питања.

Отворено сарађујући са најгорим злочинцима у људској историји, против сопственог и јеврејског народа, ударили су на част свог народа и зато ће вечито бити на стубу срама као издајници рода свога.

Б) УСТАНАК

Окупација и комадање Југославије су историјски оквир ужасног страдања српског и јеврејског народа. Српско и јеврејско национално биће било је раскомадано нашавши се у саставу разних окупираних делова и квислиншке Независне државе Хрватске.

Сви окупаторски режими водили су врло репресивну политику према српском и јеврејском народу, са елементима геноцида. За разлику од Јевреја, који су свуда, осим у италијанској окупационој зони, били изложени геноцидном уништавању, српски народ

⁷⁴ Велимир Терзић, наведено дело, 559. и Боривоје Карапанџић, *Српски добровољци 1941-1981*, Кливленд, 1981, 9-10.

се само у Независној држави Хрватској (НДХ) и Бачкој, под окупацијом Мађарске, суочио са ужасом биолошког затирања. Од првих дана окупације код окупатора и у НДХ избиле су на површину најниже страсти, историјски комплекси и верски фанатизам. Због тога је, вероватно, на овим просторима, као нигде у Европи, и било толико дивљих страсти, суровости и свирепости које су резултирале монструозном бруталношћу.

Понашање немачких окупационих власти према Србима било је као према нижој раси, прожето неповерењем, чак и према квислинзима, комесарској управи Милана Аћимовића и влади генерала Милана Недића, иако су се они својски трудили да испуне све жеље окупатора, узалуд се надајући повољнијем статусу за себе и Србију.

Српски народ је од првог дана окупације послао јасан одговор окупатору. Већ крајем априла и почетком маја широм Србије било је много одметнутих група и појединаца. Официри и војници југословенске војске, који су избегли заробљавање, били су језгро тих група отпора.

Вероватно, прва борба против окупатора одиграла се 21. априла у селу Доњи Добрић, у Јадру. Мала четничка група која је била формирана од мештана, напала је немачке војнике који су дошли да изврше претрес села. Том приликом један немачки потпоручник је погинуо, док су један потпоручник и један наредник рањени. За одмазду, Немци су село до темеља спалили.⁷⁵

Свакако да је ових борби било све више када су изазвале реаковање команданта II немачке армије, Максимилијана фон Вајкса. Он је тражио најоштрије мере против бандита. Међутим, борбе нису престајале, а како брза и безобзирна акција није обезбедила мир и сигурност, штаб 60. немачке дивизије издао је 19. маја 1941. године наредбу у којој се каже да ће „...за сваког убијеног Немца бити стрељано-обешено 100 Срба.”⁷⁶

Комунистичка партија Југославије била је у веома деликатном положају још од 27. августа 1939. године, односно од потписивања Пакта о ненападању између Немачке и Совјетског Савеза, а посебно после комадања Пољске од ових земаља. Међутим, ЦК КПЈ је ипак

75 Зборник докумената НОР југословенских народа, I, Београд, 1949, 329. и Сергије Живановић, наведено дело, 233.

76 Јован Марјановић, наведено дело, 61.

наслућивао даљи развој догађаја, не сумњајући да је крајњи циљ Немачке уништење СССР-а. Када је нападнута Југославија КПЈ је веома брзо и борбено реаговала, не марећи много за званични став Коминтерне, али, свакако, сматрајући да се тиме брани и Совјетски Савез. Ипак, осим припремних радњи, тек после напада Немачке на Совјетски Савез уследиће позив КПЈ на устанак.

Устанак се као вихор ширио Србијом, велики део Србије био ослобођен. Немци су тешком муком успевали да одрже градове и комуникације. У извештајима команданата немачких јединица има много података о борбама, противнику и ситуацији на терену. Из њих се може видети и то како ситуација у Србији измиче контроли.

У редовима устаника и градске гериле било је и Јевреја и то у завидном броју. Они који су схватили дилему датог тренутка, са помирљивошћу отићи у смрт или се латити оружја и покушати да се преживи - узели су оружје у руке и придружили се српском народу у овој дивовској борби.

Поред већ поменутих крагујевачких Јевреја, Јосифа Шнерсона, Дезидера и Магде Барон и Розе Давид (Јудић), у редовима бораца нашао се и Јосиф Клаус – Мали Клаус. Он је рођен 1924. године у Крагујевцу. Био је ученик гимназије. Пред рат примљен је у СКОЈ⁷⁷. У септембру 1941. године постао је борац у Првом шумадијском НОП одреду, а затим у Првој пролетерској бригади. Погинуо је 1942. године.

Овакав развој ситуације изазвало је реакцију немачке Врховне команде. На предлог фелдмаршала Листа, Хитлер је задатак угушења устанка у Србији поверио, 19. септембра, генералу пешадије Францу Бемеу, аустријском официру који је после аншлуса Аустрије врло брзо напредовао у Вермахту. Беме је већ 20. септембра примио дужност Опумоћеног главно-командујућег генерала у Србији, чиме је преузео целокупну војну и цивилну власт. Три посадне дивизије: 704, 714. и 717. биле су недовољне да изврше овај задатак. Због тога су њему стављене на располагање нове снаге, један пешадијски батаљон и један противтенковски дивизион, који су још крајем августа прекомандовани из Грчке, као и 342. пешадијска дивизија, ојачана једним тенковским батаљоном, који су прекомандовани из Француске 17. септембра. У завршној фази

⁷⁷ СКОЈ, Савез комунистичке омладине Југославије.

офанзиве, са источног фронта је, 24. новембра, прекомандована и, у борбама прекаљена, 113. пешадијска дивизија. Офанзива је отпочела 22. септембра нападом 342. дивизије на лук Саве код Шапца. У наредби од 25. септембра, генерал Беме, обраћајући се својим војницима, каже: „Ваш је задатак да прокрстарите земљом у којој се 1914 потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба, мушкараца и жена. Ви сте осветници тих мртвих. За целу Србију има се створити застрашујући пример, који мора најтеже погодити целокупно становништво.”⁷⁸ Франц Беме је до почетка децембра у крви угушио устанак у Србији (13. децембра офанзива је званично завршена), али остаће упамћен у историји по својој наредби од 10. октобра 1941. године, по, до тада, незабележеној строгости. У њој се, између осталог, каже:

„Буде ли губитака међу немачким војницима или „фолксдојчерима“, територијално надлежни команданти све до команданта пука закључно, наредиће одмах стрељање противника према следећим стопама:

- а) За сваког убијеној немачког војника или „фолксдојчера“ (мушкараца, жену или дете) 100 заробљеника или талаца.
- б) За сваког рањеног немачког војника или „фолксдојчера“ 50 заробљеника или талаца.

Стрељање ће извршити трупе.”⁷⁹

Доследно поступајући по овој наредби у Србији су Немци у октобру месецу извршили више масовних стрељања, у знак одмазде за претрпљене губитке. У Београду и Шапцу Јевреји су чинили велику већину стрељаних, али зла судбина није их заобишла ни у Краљеву и Крагујевцу и другим местима где су вршена стрељања.

78 Зборник, I, 459-460.

79 Исто, 502-503.

В) ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ У СРБИЈИ

Коначно решење јеврејског питања и окупациона власт у Србији сматрала је приоритетним задатком. То је, уосталом, био приоритетни задатак и у свим другим сателитским и окупираним земљама и по томе Србија није била изузетак. Првих дана маја 1941. године одржан је састанак код Војног заповедника у Србији о овом питању. Резултати су низ антијеврејских мера и прописа који су ускоро донети. Иако су се ове мере односиле на цело окупационо подручје, нису се свуда једнако примењивале, у зависности од ревности локалних власти.

Прва наредба односила се на регистровање и обележавање свих Јевреја. Ова акција је почела 19. априла и практично се завршила за неколико дана, али трајала је до 17. јуна. Наредба од 30. маја, Наредба која се односи на Јевреје и Цигане, и допуна ове наредбе, од 22. јула, до танчина је одредила правни и економски положај Јевреја. Овим наредбама они су били обесправљени, понижени и опљачкани. Остао им је само голи живот на који ће Немци ускоро насрнути, а прилика ће им се указати и пре него што су и сами очекивали.

Наредбом од 22. јула утврђује се ко се сматра Јеврејином, обавеза ношења жуте траке на левој руци са натписом Јеврејин, забрана рада у јавним службама, забрана обављања праксе адвоката, лекара, зубног лекара, апотекара и ветеринара, обавеза принудног рада, забрана посећивања кафана, позоришта, биоскопа, спортских приредаба и других места за разоноду и још много забрана, забрана...

Али, релевантни фактори окупационе власти у Србији нису имали јединствен став на који начин решавати јеврејско питање. У томе нису још имали ни прави пример у Европи на који би се угледали. Било је предлога да се сви Јевреји депортују из Србије, да се мушкарци побију, а жене и деца депортују, да се сви побију, да се затворе у радне логоре и полако ликвидирају. Идеја да се Јевреји у Србији униште у масовним одмаздама потекла је од шефа Оперативне групе полиције Вилхелма Фукса и била је инспирисана и у складу са ситуацијом у Србији.

У разматрању страдања Јевреја у Србији потребно је узети у обзир неколико околности које можда могу објаснити како се то десило да Јевреји буду прво побијени баш у Србији, међу народом који никада није гајио мржњу према Јеврејима. Ако је и било мржње он-

да је то била безначајна, појединачна појава. Пре би се могло рећи да су у српском народу преовладале симпатије и поштовање према Јеврејима и да су таква осећања била суживотом заслужена .

Србија и српски народ навукли су гнев Хитлера пучем од 27. марта. За Хитлера је то била српска издаја и када је наредио напад на Југославију он је, у ствари, желео освету над Србима. То се може видети у сваком његовом поступку, у свакој наредби, у непримерној строгости.

С друге стране, као нигде у Европи, у Србији је плануо оружани устанак чије су размере забринуле и Хитлера и немачку Врховну команду. Био је то прави рат који је немачкој сили наносио свакодневне губитке, али и угрожавао несметане операције на источном фронту. У Србији су се два пута издавале наредбе сто за једнога. Најпре, 19. маја, командант 60. дивизије наређује да се за једног немачког војника стреља или обеси 100 Срба. Ова наредба, као што се види, уперена је против Срба. Јевреји се у њој још не помињу. Ова наредба била је правни основ свих стрељања по Србији, али је ова драконска одредба примењена први пут у одмазди за убијене немачке војнике на путу Крагујевац–Топола, када су на стрељање изведени Јевреји и Роми из Београда и Шапца, пре него што је генерал Франц Беме, 10. октобра, издао своју наредбу. Можда разлог за ову строгост можемо наћи у извештају потерног одељења I батаљона 724. пука од 3. октобра, које је упућено у помоћ нападној колони, у коме се каже: „1 војник нестao, 1 тешки рањеник, а нађен је 21 унакажен леш.”⁸⁰

Одлучна и сурова акција угушења устанка била је идеалан оквир и за решење јеврејског питања у Србији. Свуда и у свакој прилици Немци су користили указану прилику да елиминишу Јевреје. На крају немачке офанзиве, почетком децембра, остале су десетине хиљада убијених⁸¹ и стотине спаљених села, а Јевреја, мушкараца, скоро да више није ни било у Србији. Последњих неколико стотина Јевреја из појединих логора отерани су на Сајмиште и ту су ликвидирани. Све до тада у питању је скоро класична одмазда за претрпљене губитке и она је била усмерена према целокупном становништву, без обзира на националну припадност. Ипак, и у ова-

80 Зборник, I, 672.

81 Према званичној верзији убијено је око 26.000 мушкараца, жена и деце, али тај број је одавно оспорен, као превелик.

квим одмаздама присутан је геноцидан однос према Јеврејима. Међу стрељанима у Крагујевцу је и 39 Јевреја (тројица су доведени из Јагодине), што је 1,4% од укупног броја стрељаних, али то су сви Јевреји, мушкарци, који су се затекли у Крагујевцу и још 4 жене.

Према Јаши Роману, у немачкој окупационој зони живело је око 17.000 Јевреја: у ужој Србији 12.500, од тога у Београду 11.500, у Банату 4.200, у Санџаку 300⁸². Почетком маја 1941. године Војни заповедник за Србију донео је Уредбу којом се регулише присилан рад Јевреја, обавезан за мушкарце од 14 до 60 година старости, а за жене од 16 до 40 година старости. То су били најтежи и најгори послови, а радило се по 17–18 сати дневно, без довољно хране и одмора. Они који нису могли да издрже, убијани су. Ради интернирања и уништавања Јевреја и других непријатељских елемената у Србији се оснивају логори, који се могу поделити на: „а) логоре-затворе, б) прихватне (пролазне) логоре и ц) радне логоре различитих врста.”⁸³ Између прве две врсте логора није било велике разлике и по много чему били су слични немачким концентрационим логорима.

Делимично интернирање Јевреја за потребе принудног рада одмах после окупације, прерасло је крајем лета у интернирање готово свих Јевреја, мушкараца и делом Рома. Ови логори били су, у јесен 1941. године „...резервоар талаца за масовна стрељања...”⁸⁴. Када је неколико стотина преосталих логораша из ових логора пребачено на Сајмиште, неки логори су престали да постоје, а неки су примили нове заточенике.

Убиством готово целокупног мушког јеврејског становништва завршена је прва фаза у реализацији плана геноцидног уништавања Јевреја. Ситуација у Србији 1941. године дала је решење за јеврејско питање.

После успешног сламања устанка Немци су могли несметано да приступе другој фази уништавања Јевреја, интернирању и убијању жена и деце. Одлука о томе донета је почетком децембра 1941. године. За место интернирања одређен је сабирни логор Сајмиште, настао од павиљона старог Београдског сајма, на левој обали Саве, у Земуну. У прво време носио је име Јеврејски логор, а Немци су га звали Јеврејски логор Земун и био је под командом Гестапоа. Пр-

82 Јаша Романо, наведено дело, 14.

83 Милан Кољанин, *Немачки логор на београдском сајмишту 1941-1944*, Београд, 1992, 27.

84 Исто, 30.

VIII ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

ви командант логора био је СС- потпоручник Херберт Андорфер, а његов помоћник био је СС- подофицир Едгар Енге.

Лоџор Сајмиште

Интернирање Јеврејки и деце из Београда почело је 8. децембра и завршено је до 13. децембра. Истовремено, у логор Сајмиште се депортују и сви преостали Јевреји, било да су већ били интернирани или не. До средине јануара 1942. године транспортоване су жене и деца из Крагујевца. Из логора у Шапцу 26. јануара стигли преостали преживели. Они су пре тога морали да преживе страховите марша од Руме до Земуна (око 50 км). У Нишу су Јевреји, мушкарци стрељани после пробоја заточених партизана 12. фебруара. Њихове породице су 24. фебруара возом транспортоване до Земуна. Било их је 282 на броју. Последња група од око 500 жена и деце упућена је у логор из Косовске Митровице 19. марта 1942. године. Били су ту и Јевреји из Приштине и Скопља које су Немцима предали Италијани и Бугари.

Изван логора, али не и изван обруча смрти, остало је само око 400–500 болесника из Јеврејске болнице, лекара и љихових породица.

Остали Јевреји били су или добро скривени, или у партизанима, или у италијанској окупационој зони. Али, на жалост, њих је било премало у односу на оне који су нашли смрт у првој „...земљи у којој је решено питање Јевреја и Цигана.”

Живот у логору био је неподношљиви ужас. Страшна зима, глад, понижења, мучења. О томе пише и Хилда Дојч у трећем писму својој другарици у Београду: „Свим филозофирањима је крај на жичаној огради и реалност какву ви ван ње не можете ни издалека да замислите, јер би сте и ви од бола урликали - пружа се у потпуности. Та реалност је ненадмашна, наша беда огромна; све фразе о јачини духа падају пред сузама од глади и зиме, све наде о скором изласку се губе пред једноличном перспективом пасивног бивствовања које ни по чему не личи на живот. То није ни иронија живота. То је његова најдубља трагедија.”⁸⁵

У првим месецима од таквих услова умирало 20 до 30 особа дневно. Често су се могле видети Јеврејке како преко залеђене Саве превлаче лешеве преминулих да би их предале радницима ради сахране на Јеврејском гробљу.

Почетком марта 1942. године донета је одлука да и та „најдубља трагедија живота“ буде прекинута, да се приступи уништавању свих преосталих Јевреја. Из Берлина је упућена „једна посебна команда“ коју су чинили СС- подофицири Гец и Мајер и специјални камион чија је каросерија била херметички затворена и у којој су жртве гушене гасом из издувне цеви мотора. Целокупном операцијом руководио је Бруно Затлер, руководилац IV одељења (Гестапо).

Прво је, од 19. до 22. марта, ликвидирана Јеврејска болница, болесници, лекари и чланови њихових породица, око 700–800 Јевреја. Почетком априла командант Андорфер саопштио је Јеврејима у логору намеру да ће сви бити пребачени у Румунију (или Пољску), а да би превара била још убедљивија поделио им је некаква измишљена правила понашања у новом логору. Све се променило набоље, опхођење Немаца, исхрана. И један од возача камиона улазио је у логор „...сакупљао децу око себе, миловао их, узимао у наручје и делио им бомбоне.”⁸⁶ Превара је била уверљива, али није ни било тешко преварити ове мученице које су вероватно мислиле да ће свако друго место бити боље од пакла овог логора. У почетку се за одлазак пријављивало добровољно, а касније су прављени спискови.

По правилу, на пут су полазиле целе породице. Са собом су носиле најнужније ствари, а остало би запаковали и утоварили у

85 Милан Кољанин, *Немачки логор...*, 85.

86 Исто, 123 (изјава Хедвиге Шенфајн)

камион који је улазио у логор. На улазу у логор чекао их је камион „убица“, сив, без иједног отвора, злослутан. Два камиона и аутомобил кренули би преко понтонског моста ка Београду, по преласку, камион са стварима одлазио је на једну страну, а камион са женама и децом би се зауставио. Један од возача спојио би издвуну цев мотора и унутрашњост камиона, а затим би камион у пратњи аутомобила кренуо према Јајинцима, где су чекале већ ископане раке. Последњи транспорт са око стотину заточеника отишао је 10. маја 1942. године.

За копање рака и сахрањивање била је задужена група од 5 - 6 српских заробљеника. Било им је речено да ће, када се све заврши, бити упућени на рад у Норвешку, али, из разлога чувања тајности, сви су стрељани.

И тако је Коначно решење јеврејског питања у Србији „...отпочело у време када тај програм још није био сасвим уобличен, а завршило се ... у тишини масовних гробница у Јајинцима ... на самом почетку масовне примене тог 'решења' у логорима смрти у окупираној Пољској.”⁸⁷ Харалд Турнер, државни саветник, на челу Управног штаба, известио је 29. августа 1942. године команданта Југоистока, Александера Лера: „Србија је једина земља у којој је решено питање Јевреја и Цигана.”⁸⁸ Од окупације до маја 1942. године завршила се страшна драма наших суграђана Јевреја.

Колико је Јевреја убијено у немачкој окупационој зони никада се неће поуздано утврдити. У историографији се могу наћи различити подаци о томе. Извесно је да су скоро сви, од 1.200 Јевреја из чувеног Кладово транспортa, убијени. Према Јаши Роману, од око 17.000 Јевреја са овог подручја, убијено је њих око 15.060: у Банату 3.800, у ужој Србији 11.000 и у Санцаку 260⁸⁹, а да је само из логора Сајмиште убијено око 11.000 Јевреја (мушкараца, жена и деце).⁹⁰

Према Милану Кољанину, од око 16.600 Јевреја на овом подручју, 13.600 су убијени, а из логора Сајмиште у смрт је отишло 6.320 Јевреја мушкараца, жена и деце.⁹¹

87 Милан Кољанин, *Немачки логор...*, 26.

88 Јаша Романо, наведено дело, 86.

89 Исто, 201

90 Исто, 82.

91 Милан Кољанин, *Немачки логор...*, 131.

Само око 3.000 Јевреја са овог подручја преживело је рат, као ратни заробљеници, у партизанима као борци за слободу, у италијанској окупационој зони или скривани по Србији.

Комеморација сиррадалима на Старом сајмишћу

IX СТРАДАЊЕ КРАГУЈЕВАЧКИХ ЈЕВРЕЈА

Крагујевац је пред Други светски рат био релативно мали град и у њему су се готово сви познавали и поздрављали у пролазу. Због снажне индустрије у Крагујевцу су живели припадници многих народа: Руси, Чеси, Немци, Словенци, Хрвати, Муслимани, Јевреји, Цинцари, Роми и други. Међу њима владао је хармоничан однос.

Благо је рећи да је однос према Јеврејима био коректан, био је много више од тога: било је неколико мешовитих бракова између Срба и Јеврејки и Јевреја и Српкиња; било је више заједничких трговина, ординација; деца су се дружила у игри, забавама, спорту, одрасли у политици, кафанама, на излетима, разним синдикалним и добротворним скуповима; често су српске девојке и жене радиле по јеврејским кућама или чувале јеврејску децу; већина Јевреја били су велики добротвори. Иако то није устаљени јеврејски обичај, било је и вересије у трговинама, бесплатних прегледа и лекова.

Антисемитизам, из угла Крагујевчана, то је било нешто далеко и страно. Имао је Димитрије Љотић своје присталице и у Крагујевцу, али они су били маргинална појава. Није им могло помоћи ни Љотићево предавање с краја 1939. године *Драма савременој човечансџива*, које је он држао широм Србије. Али, окупација је извела на сцену и такве елементе, међутим и тада, они ће остати без ширег упоришта.

Непосредно по уласку у Крагујевац Немци су пописали све Јевреје. Разделили су им жуте траке са црним натписом *Јеврејин*

и наредили им да их стално носе. Мушкарци су били привремено интернирани у логор на Метином брду⁹². После извесног времена пуштени су кућама. За Јевреје био је на снази полицијски час који је почињао у шест сати увече. Јевреји су повремено хапшени када су Немци из разноразних разлога узимали таоце. Као председник Јеврејске вероисповедне општине, др Моша Ели био је дежурни талац. Ако је требало хапсити таоце он је био први на списку међу Јеврејима.

Док је у Србији праштало на све стране у Крагујевцу је владао релативни мир, неколико диверзија и саботажа и један неуспели атентат. Тек 1. августа 1941. године изведена је прва акција у граду када су скојевци Миодраг Јовановић и Миодраг Филиповић запалили мапу Источног фронта испред зграде Месне команде. Прве жртве у граду били су берберин Стеван Зарић и ученик Божидар Петровић, млади и неискусни актери атентата на једног полицијског агента. Ухваћени су и после свирепог мучења стрељани 21. августа, а њихова тела обешена су, сутрадан, у центру града, Код Крста. Каснило се и са формирањем Крагујевачког партизанског одреда. Одлука о његовом формирању донета тек 12. јула, а формиран је тек 5. августа. Вероватно је све то ишло доста траљаво када је, 31. августа, ОК КПЈ за Крагујевац оштро критикован због кашњења и неактивности⁹³.

Међутим, један догађај одредио је судбину грађана Крагујевца: у заједничкој акцији четника и партизана, 29. септембра, ослобођен је Горњи Милановац. Том приликом заробљен је део војника посадне чете. Немачка команда наредила је капетану Фрицу Фидлеру, команданту III батаљона 749. пука, са седиштем у Крагујевцу, да ослободи ове заробљене војнике. И трећи покушај ослобађања, предузет 14. октобра, завршио се неуспешно. Од заробљених војника није било ни трага. Они су били у привременом логору у селу Планиница, двадесетак километара од Горњег Милановца. Капетан Фидлер наредио је да се спали град, покупио је таоце и кренуо је назад за Крагујевац. Негде на пола пута, на Думачи, између села Љуљака и Бара, дошло је до борбе са четницима и партизанима. У тој борби било је мртвих на свим странама, али за судбину Крагу-

92 Први сабирни логор у Србији за интернирање Јевреја, Јаша Романо, наведено дело, 71.

93 Станиша Бркић, *Име и број, Крагујевачка шрајтедија 1941*, Крагујевац, 2007, 25.

јевца пресудно је било то што су Немци имали 10 мртвих и 26 рањених војника. То је био повод за стрељање.

У немачким документима није пронађена наредба за стрељање у Крагујевцу, али на основу једне одредбе из наредбе генерала Бемеа може се поуздано закључити да је ту наредбу издао мајор Ото Деш, командант 749. пука, са седиштем у Краљеву.

А) 20. ОКТОБАР 1941.

За већину Јевреја стање неке врсте кућног притвора остало је до Крагујевачке трагедије, односно до 18. октобра увече, када су сви преостали Јевреји, мушкарци, похапшени. Неки су као таоци били ухапшени раније, др Ноах Шнерсон и Нахман Пинхас, док је др Емил Клајн⁹⁴ ухапшен 20. октобра и стрељан 21. октобра. Други део ухапшених 18. октобра чинили су Срби.

Иако је за ову групу ухапшених било изузетно тешко да издејствује ослобађање, и тога је било. Војислава Максимовића (37) спасао је комшија, Словенац Јосип Чоп, који је радио код Немаца. Војислав и још четворица пуштени су кућама 19. октобра⁹⁵. Ову четворицу прозвао је немачки капетан са некаквог списка исписаног на једној цедуљници. Може се претпоставити да ово није било једино ослобађање из ове групе. Међутим, са сигурношћу се може закључити да је из ове групе на стрељање изведено 70 мушкараца и жена, 37 Јевреја (тројица су доведени из Јагодине), 31 Србин, националисти, комунисти, њихови симпатизери, чланови породица и брачни пар руских избеглица Керопчански, Гаврило и Лидија. Била је ту и Милица Вељковић, удовица генерала Веље Вељковића, која је ухапшена и стрељана грешком, јер је имала исто име и презиме као и млада комунисткиња Милица (Панић) Вељковић, која је била тек удаата за Казимира Вељковића и коју нико у граду није познавао. Зашто су у овој групи били и са њом стрељани ученици, браћа Павле (19) и Милоје Ивановић (17), није познато. Павле је оставио поруку у којој, између осталог, тражи од оца да интервенише код

94 Изјава др Милице Гајић, АЈ, И 110, Ф 576-514.

95 Изјава Војислава Максимовића, АЈ, И 110, Ф 576-354.

директора. На жалост, ово није било могуће, јер је њихов отац Драгутин ухапшен у рацији 20. октобра и сутрадан стрељан.

Прве крстаче на хумци сирељаних Срба и Јевреја

Поред Милице Вељковић и Лидије Керопчански у овој групи нашло се још неколико жена Српкиња и четири Јеврејке. Анријета Пинто и Сузана Шароли ухапшене су и стрељане са својим мужевима, Ноах и Сара Шнерсон стрељани су у одвојеним групама.

Подаци о стрељаним Српкињама врло су непоуздани. За један број жена недвосмислено је утврђено да су стрељане, али за друге постоји само име и презиме и траг у неком документу. Тај траг често је погрешан. Прошле године, сасвим случајно, исправљена је грешка пописивача из 1965. године који су податке о девојци из Крагујевца, која је погинула 1945. године, на помен Крагујевца, унели у рубрику „масовно“, а кад је „масовно“ онда је то за њих био 21. октобар 1941. године. Све Српкиње стрељане 20. октобра похапшене су 18. октобра, увече, у акцији хапшења Јевреја, комуниста и националиста. Не нашавши код куће мужеве ухапсили су њихове жене. Михаило Ђорђевић, муж Милице Ђорђевић, на пример, када је чуо отварање капије, успео је да искочи кроз прозор и побегне у ноћ. Али, ухапшена је и стрељана Милица, а била је трудна, са већ великим стомаком. На исти начин отишла је

IX СТРАДАЊЕ КРАГУЈЕВАЧКИХ ЈЕВРЕЈА

у смрт и Милица Јовановић, учитељица, супруга Милоша Јовановића⁹⁶. Нема података да је нека од жена била ухапшена као талац у некој ранијој акцији.

Ливија Бертер

Ову групу ухапшених 18. октобра Немци су затворили у једну шупу Централне радионице, на Становљанском пољу. За већину то није било прво хапшење, неки су и по неколико пута били хапшени и пуштани. Нису само они имали такво искуство, и њихове породице су се већ биле навикле на сличне ситуације и спремно су реаговале. Људима у таквој ситуацији треба храна, топла одећа, дуван. Већ сутрадан стигле су им корпе или завежљаји са разним потрештинама, а преко стражара дотурали су поруке својим породицама. Читајући поруке људи из ове групе може се закључити да нико од њих није ни помишљао на најгоре и по томе се садржајно разликују од порука ухапшених 20. октобра, написаних после стрељања српско-јеврејске групе, увече 20. и 21. октобра, на сам дан стрељања. Ове потоње су написане са јасном свешћу о смрти јер се њима сви опраштају са својим најмилијима.

⁹⁶ Изјава Даринке Гарић, АЈ, И 110, Ф 576 103 до 106.

Павле Ивановић поручује да њему и млађем брату Милоју донесу ручак, џемпер, ћилим, теглицу пекмеза. У једној реченици он каже: тата иди код директора ако вреди, али ово не делује као очајнички вапај, већ више као жеља да се изађе раније. После ове реченице он се опет враћа свакодневним потребама затвореника и тражи папир и дуван за ујака.

Тата је и Мило смо у изодворени шунди.
 Днеси нам ручак, џемпер и неки ћилим.
 Днеси нам у теглицу пекмеза
 1941
 Тата иди код директора ако вреди.

Тата поштом или нешто за јело.
 Мило овде је и ујака Ђешић поштом или
 3 пакла дувана и папира
 1942

Порука Павла Ивановића

Виктор Кризбахер (33) поручује супрузи да пази децу, да му је тешко, хладно, да је гладан, да се ударио и да га то боли, али и да ће доћи, само не зна када.

Аврам Медина (28) љуби супругу и тек рођену ћерку, поручује да је добро и да ће их пустити ускоро. Он шаље и нешто новца кући.

Неидентификовани рођак Виктора Кризбахера поручује да му донесу ракију и веш, 100 грама дувана и 3–4 папира, да сваки пут донесе корпу од којих ће једна да буде код њих. Распитује се шта има ново и на крају поручује да му донесу шал и пешкир.

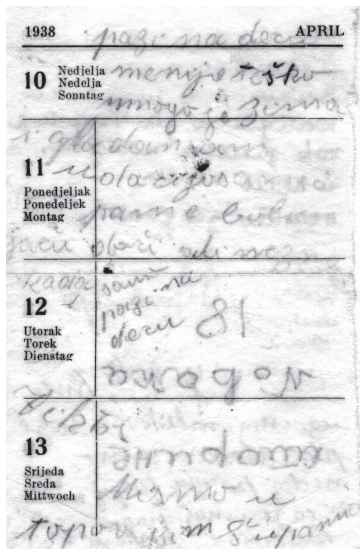
Једино порука Јакова Медине (56) можда упућује на сазнање извесности краја, али може се и другачије тумачити. На малом парчету папира написао је: Лебац сутра немојте послати Јаков. Да ли је у овој поруци сазнање да ће их сутра пустити или је написана у тренутку стрељања затвореничке групе, у непосредној близини шупе у којој су они били затворени, неколико тренутака пре њиховог стрељања? Са њим је био и његов син Аврам и брат од стрица Са-

IX СТРАДАЊЕ КРАГУЈЕВАЧКИХ ЈЕВРЕЈА

муил. Да ли је само он сачувао довољно присебности после шока стрељања предходне групе и у последњем тренутку, једном лапидарном реченицом, рекао све?

Виктор Кризбахер

Порука Виктора Кризбахера

Мада нигде није евидентирана, и питање је да ли је до сада сачувана, има разлога да се верује да је постојала још једна порука коју је Сима Јудић (35) упутио супрузи Бојани. У изјави Бојане Јудић Државној комисији, 18. маја 1945. године, дат је и цео текст поруке. На крају изјаве записничар је написао: Да је препис веран оригиналу који се налази код Бојане тврди...⁹⁷ Уместо потписа стоји печат Повереништва. И ова порука слична је осталима по садржају. Сима Јудић поручује шта да му донесе, а шта не. Иако је хладно нека ништа не доноси, можда касније, сада берету, јер са њом може и да се спава, иглу и конач, гарнитуру за бријање, малу четку за одело и крпу за ципеле, од јела само за ручак. Поручује да се не секирају, љуби и воли супругу и ћерку. Препоручује да „покушају код Симовића“⁹⁸ да поради за све њих како би били пуштени.

97 Изјава Бојане Јудић, АЈ, И-110, Ф 576- 752 до 754.

98 Драгомир Симовић, председник општине у Крагујевцу, смењен од стране љотићеваца 20. октобра 1941. Иако је био изузетно честит и хуман човек, стрељан је 1945. године под оптужбом да је био сарадник окупатора.

Наредба о стрељању прослеђена је команданту места, мајору Паулу Кенигу, команданту I батаљона 724. пука. У суботу увече, 18. октобра, одржан је састанак поводом ове наредбе и крајскомандант Ото фон Бишофсхаузен успео је да издејствује да се стрељање спроведе по селима, јер су она, како су Немци говорили легло бандита, а Крагујевац је до тада био миран град. У складу са овом одлуком сутрадан су оба батаљона упала у околна села. Фриц Фидлер је извршио стрељање у Маршићу и Илићеву (Мечковац). Он је похватио све мушкарце из села и онда је издвојио оне од 20 до 50 година старости и стрељао их, пред очима осталих који су све то морали да гледају. Пре стрељања, ради тобожње легалности поступка, читао им је некакве измишљене пресуде, да су криви за нешто о чему они нису имали ни појма. Иначе, Фидлер је био Аустријанац, директор Више школе природних наука.

За то време Паул Кениг сејао је смрт у Грошници. Он није марио за процедуру и како би коју групу ухватио на лицу места их је и стрељао, ту где су се нашли. У 16 часова- чула се пиштаљка- и стрељање је било прекинуто. Последња група ухваћених пуштена је кући. Кениг је био Немац из Пруске, професор теологије протестанске цркве.

У извештајима Бишофсхаузена и Кенига каже се да Немци тога дана стрељали 422, односно 427 људи. У музеју „21. октобар“ постоје подаци о 415 стрељаних и о 21 преживелом. У складу са првобитном одлуком, Немцима је предстојало скоро недељу дана да дођу до броја 2.300 стрељаних, притом излажући своје јединице великој опасности да буду нападнуте приликом упада у друга села. Због тога је мајор Кениг самоиницијативно одлучио да се стрељање настави у Крагујевцу. Град је био блокиран и из њега више није могло да се изађе.

У понедељак, 20. октобара, на улицама града одвијала се рација. Вешто пласирана прича о замени личних карата допринела да готово нико није ни покушао да побегне. Чак, имамо неколико случајева да су се неки људи, који су избегли први талас хапшења, сами пријављивали и тако отишли у смрт. Око 10 часова у затвор упадају припадници Веркшуца. После батинања извели су све затворенике, постројили их у колону по три и спровели до Топовских шупа. На улазу су им одузели све предмете, документа, драгоцености, али нису их придружили осталима, оставили су их на ледини. Према немачким подацима у овој групи биле су 53 особе, мада у

изјавама преживелих налазимо врло различите податке о бројности ове групе. Око 14 часова (а најкасније до 15) рација је била завршена, а онда су се око 16 часова појавили љотићевци са списковима људи које треба спасити⁹⁹.

Мрак се спуштао на узнемирени град. Узбуђење је владало међу ухапшеним људима у Топовским шупама, а стигао је и умор. Међутим, те ноћи за њих нема сна. Око 17 часова Немци су повели групу из крагујевачког затвора, а они који су били поред прореза у даскама на Топовским шупама могли су посматрати све ово. Упутили су се према Становљанском пољу. Настаје жамор, лицитира се шта се догађа, али, углавном, нико и не слути крај. После двадесетак минута зачуло се штектање митраљеза, а онда појединачни пуцњи. На трен се све умирило, а онда опет рафали, па појединачни пуцњи. За људе у Топовским шупама више није било дилеме, свима је постало јасно шта им доноси сутрашњи дан. И затвореници из шупе Централне радионице могли су са ужасом да посматрају догађања пред својим очима.

Група је ишла мирно, без противљења. Опет су били преварени немачким лажима. Др Ноах Шнерсон питао је немачког официра куда их воде и добио одговор да их воде у логор ради преноћишта, уз коментар: „Не бојте се Немци не убијају то не дозвољава њихова култура“.¹⁰⁰

Испред барака Централне радионице група је застала очекујући да ту буде затворена, али Немци су им наредили да крену даље. У том тренутку Баржу Тодор покушава да се спасе са очевим старим пасошем, још из турског периода Македоније, али не помаже. Ипак и то је било довољно да се десетак људи одлучи на бег. После тренутка збуњености Немци су се прибранили и отворили ватру за бегунцима. Остали из колоне бацили су се на земљу јер су и њих погађали меци с обзиром да се пуцало на све стране. Поуздано се зна да су четворица преживели, од десетак који су кренули у бекство и ово се може сматрати најуспешнијим бекством у сва три дана ужаса. После неколико минута преостале преживеле из ове групе потерали су даље, само педесетак метара. Зауоставили су их, постројили у колону по три и кад је митраљез био спреман, немачки официр наредио им је да клекну, а немачки војници склањали

99 Станиша Бркић, наведено дело, 51-53.

100 Сведочење преживелих, Тодор Баржу, АЈ, И 110, Ф 576 - 17 до 20.

су се у страну да избегну ватру из митраљеза. Тих неколико тренутака били су последња прилика да се нешто предузме. Баржу Тодор, који је уз пут скинуо ципеле и кожни капут ради лакшег бекства, бацио је капут на митраљез и кренуо да бежи. У покушају да прескочи митраљез закачио га је и оборио. Група се разбежала на све стране. За њима су праштале пушке и аутомати, бегунци су падали, али петорица су успели да се спасу. Двојица од њих остали су да леже на попришту претварајући се да су мртви и били су сведоци стрељања друге групе.

После рата скоро сви су дали изјаве Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Њихове изјаве толико се разликују у неким детаљима да, малте не, једна другу искључују, али су ипак драгоцено сведочанство.

После овога српско - јеврејска група, ухапшена 18. октобра, била је скамењена од ужаса и страха. Могао се чути плач и вриска жена. Када су Немци отворили врата шупе кошмар у овој групи достигло је врхунац. Вероватно су покушали да изјуре из шупе, али су немачки војници, поучени предходним искуством, реаговали спремно и одмах отворили ватру. Око 15 људи убијено је на вратима и унутар шупе. Када се ситуација смирила, остале су извели и стрељали поред предходне групе. Дуго се мислило да нико из ове групе није преживео стрељање, али се данас поуздано зна да је један човек, ипак, успео да преживи.

По завршеном стрељању немачки војници задржали су се још неко време, а онда су се и они упутили према граду. Причали су и пушили. Милорад Мојсиловић, који је све време лежао претварајући се да је мртав, подигао је главу да провери да ли је безбедно, али и после сат времена на стратишту су још била два немачка војника. Како је већ био потпуни мрак, он је то искористио да се непримећено извуче и побегне.¹⁰¹

Сутрадан, док је у Шумарицама умирао овај град, једна група људи радила је на растурању склоништа испред Окружног Начелства. Нови председник општине, љотићевац Страхинја Јањић, одредио је двадесетак људи, на челу са Миодрагом Томашевићем, да сахране ову групу стрељаних. Када су стигли на Становљанско поље немачки подофицир је обележио дужину и ширину раке и наредио им да копају два метара дубоко. Тела стрељаних мушкара-

101 Сведочење преживелих, Милорад Мојсиловић, АЈ, И 110, Ф 576-360 до 363.

ца положили су у два реда, а у трећем реду тела стрељаних жена. Њихова тела, према сведочењу Марка Вукомановића, покрили су ћебадима којима су пре тога преносили лешеве „... и онда смо набацали земљу на све лешеве и затрпали их а место где су лешеве закопани морали смо потпуно поравнати по наређењу Немца да се не зна да је ту рака.”¹⁰²

Бојана Јудић са заовом Нетиком Ели, супругом Давида Елија, успела је тога дана да стигне до ортскоманданта, капетана Цимермана, тражећи одговор да ли је истина што се прича по граду да су сви Јевреји стрељани. Отишао је у другу канцеларију и када се вратио рекао им је да се не секирају јер нису стрељани. Ипак, поново су отишле до Централне радионице и тамо им је један немачки војник рекао: „Тако ми немачке части, одавде су Јевреје одвели камионом”¹⁰³. Да су само мало кренуле околу ових шупа виделе би групу људи који су вршили сахрањивање.

Јутро 22. октобра освануло је са две крстаче на хумци стрељаних Срба и Јевреја. Ставила их је у току ноћи Викторија Ивановић, мајка стрељаних синова Павла и Милоја. Где је гроб стрељаног мужа никада није сазнала.

Претходног дана, 21. октобра, у 7 часова, из Топовских шупа Немци су повели групе талаца на стрељање. У долинама Ердоглијског и Сушичког потока за седам сати убијено је неколико хиљада људи. Пошто је приликом стрељања неколико група покушало бекство, а у унакрсној ватри је пет немачких војника погинуло, Немци су због тога стрељали још 500 људи.¹⁰⁴

Вапај неизрецивог бола мајки, жена, деце и осталих чуо се до неба.

Б) СТРАДАЊЕ ЖЕНА И ДЕЦЕ

Све јеврејске породице остале су без хранилаца. Већ изопштене, понижене и опљачкане, суочиле су се са тешком борбом за преживљавање. А где наћи утеху и помоћ у убијеном граду? Неколико

102 Изјава Марка Вукомановића, АЈ, И 110, Ф 576-206.

103 Наведена изјава Бојане Јудић.

104 Станиша Бркић, наведено дело, 88-89. Изјава Милоша Докмановића, АЈ, И 110, Ф 575-890.

дана после стрељања Страхиња Јањић је наредио да се још једном опљачкају све јеврејске породице. Покупили су оно што им до тада још није било отето, додатно продубљујући трагедију која их је снашла.

Почетком новембра ухапшно је тридесетак жена и девојака, без икакве кривице, само на основу сумње и измишљених оптужби. Међу ухапшенима биле су Роза Ајзнер, професорка музичког у Женској гимназији, иначе, сјајна пијанисткиња, још две професорке и више ученица. Све су биле изложене најгорем мучењу и понижавању од стране љотићевских главешина: Страхиње Јањића, секретара општине Николе Добричића и старог и новог предстојника полиције Чедомира Стошића и Симеуна Керечког. Када је 11. новембра била ухапшена и директорка Женске гимназије Негосава Кузмановић, Роза јој је испричала своје страдање¹⁰⁵. Извесно је да је Роза Ајзнер пуштена из затвора и да је спас покушала да нађе у Београду. Зна се да је успела да избегне интернирање београдских Јевреја које је било завршено 13. децембра, али није успела да избегне подмуклој анонимној дојави која ју је одвела у логор и смрт¹⁰⁶.

Нема података који би нам осветлили период после стрељања у Крагујевцу, до почетка 1942. године. Сигурно је да су се на беспомоћне жене и децу сручили сва неправда и јад.

Колико је људско сећање непоуздано може се видети и из напред цитираног сведочења др Ђорђа Перића, који интернирање породица крагујевачких Јевреја датира крајем новембра или почетком децембра 1941. године. Ово извесно није тачно. За разлику од ове, изјава Олге Радовић врло је прецизна. Она је Јеврејка из Шапца, а била је удата у Крагујевцу за Србина (без деце), али се интересовала за страдање крагујевачких Јевреја. Између осталог, она каже: „На сам дан Божића похапсили су све Јеврејске породице и за тим четвртог дана Божића 1942 године отерали су их све за Београд. Тада је из Крагујевца одведено више од педесет жена и нејаке деце.”¹⁰⁷ Ово значи да су јеврејске породице биле интерниране 7. јануара, а да су 10. јануара 1942. године транспотроване у Београд. Олга Радовић помиње и да су Немци 1943. или 1944. године убили једну девојку,

105 Изјава Негосаве Кузмановић, АЈ, И 110, Ф 576- 171 до 173.

106 Милан Кољанин, *Немачки логор...*, 57.

107 Изјава Олге Радовић, АЈ, И 110, Ф 576-74.

Јерејку, која се крила у Крагујевцу. Не зна њено име и не каже да ли је та девојка била из Крагујевца или се само овде крила.

Можда је, ипак, најпоузданије сведочење Магде Браун – Вујановић. После стрељања мужа и брата, у овој акцији хапшења јеврејских породица одведена је и њена мајка Јанка. На поузданост њеног сведочења сигурно је утицало и то што је била, не само сведок догађања, већ лично погођена трагедијама које су сустизале једна другу. Интересантно је да сви сведоци, без изузетка, готово у једној или пола реченице, сажимају време између стрељања и одвођења жена и деце. А то је период од скоро два и по месеца. Магда Вујановић, између осталог, каже: „По масовном стрељању крајскоманда је наредила да се сва лица јеврејског порекла без обзира на број година пријаве, на дан 14. јануара 1942 године. Сви Јевреји без обзира на број година отерани су из Крагујевца. Све грађанке са децом јеврејском 13. јануара 1942 године морале су да се скупе изјутра по полицијском часу у зграду трговца пок. Мајсторовића која се налази преко пута зграде градског поглаварства у Крагујевцу. У згради Мајсторовића био је празан један стан и све жене и деца требале су да се ту сместе. У наређењу којим су им саопштили да се скупе у овој згради било је наређено да понесу храну и ствари за спавање и грешни људи понели су али су им Немци све ове ствари одузели дозвољавајући им да понесу само оно што могу да носе лажући их да ће им креветске ствари они пренети с колима. Када су породице побијених Јевреја ступиле у овој згради немачки фелдјандарми пребацили су их у затвор предстојништва градске полиције где су преноћили и сутра дан су их транспортовали за Београд где су их сместили на Сајмишту. Док су били у дворишту Мајсторовића мајке ситне дечице и јадна деца били су поплашени а жене побијених Јевреја плачући говориле су између себе зашто нас муче што нас не побију када су нам побили наше најмилије децу и храниоце наших породица. Нисам била присутна када су их немачки војници пребацили из зграде у предстојништво градске полиције. Када су се скупили у Мајсторовићевој кући све домаћице морале су да оставе кључеве од станова и све ствари су им Немци и Љотићевци развукли. Сем овога издали су били и наредбе које су се односиле на грађане града Крагујевца да ће сваки бити убијен и сва му имовина бити конфискована ако би ма какву ствар јеврејску примио на чување.

Овом приликом отерана ми је мати Јанка рођ. Кениг удова стара 63 године, рођена у Будимпешти која је у Крагујевцу живела са пок. братом Тибором. Сматрам да је покојна ми мајка или стрељана или угушена гасом као и остали Јевреји.”¹⁰⁸

У дворишту куће трговца Мајсторовића сакупили су се 22 жене, седам без деце и 15 мајки са 28 деце. Два дечачића Букија Јудића свијала су се око баке Флоре, а бебу Рафаела и Анријете Пинто понела је њена стрина. Укупно, 53. јеврејске нејачи.

Пишући о логору на старом Београдском сајмишту, Милан Кољанин каже да је средином јануара 1942. године у логор стигао транспорт Јевреја из Крагујевца, око 100 жена и деце.¹⁰⁹ Јаша Романо каже да је почетком фебруара 1942. године дошло до повећања броја заточеника. „До њиховог бројног повећања дошло је довођењем жена и деце из логора у Шапцу, из Крагујевца, као и неких других мањих места у Србији“¹¹⁰

Последњи чин драме уништавања Јевреја Србије одиграо се у логору Сајмиште. Мушкарци су већ били побијени у масовним одмаздама, а око 6.500 нејачи, жена и деце, сакупљених са свих страна, чекали су погубљење.

У ово језиво предворје смрти ушли су жене и деца крагујевачких Јевреја, да из њега последњи пут искораче у смрт. Начин њиховог убијања резултат је настојања Немаца да убрзају и „хуманизују“ убијање. Ово је зачетак праве „индустрије“ смрти у концентрационим логорима у Пољској и другим земљама, које су Немци развили до монструозних размера. Смрт је постала безлична, агонија жртва више се није видела, само крајњи резултат, мртво тело.

У неком априлском или мајском дану мала група Јевреја из Крагујевца ушетаола је у злокобну таму блиндираног камиона, без снаге и за слутњу, препуштајући се краткој агонији, до коначне смрти.

Према подацима до којих смо успели да дођемо, од сећања до историјских извора, у Крагујевцу је 1941. године живело 126 Јевреја, мушкараца, жена и деце. Овај број је вероватно већи, јер немамо никакав траг о томе шта је било са члановима неких познатих кра-

108 Изјава Магде Вујановић, АЈ, И 110, Ф 384-516.

109 Милан Кољанин, *Немачки логор...*, 61.

110 Др Јаша Романо, наведено дело, 82.

IX СТРАДАЊЕ КРАГУЈЕВАЧКИХ ЈЕВРЕЈА

гујевачких јеврејских породица, као што је била, на пример, бројна породица Демајоровић. Као да су нестали, без трага.

На основу расположивих података, од 126 Јевреја, који су од раније живели у Крагујевцу или су се затекли у њему, за четворицу не знамо шта се са њима збило. Њих 13 преживело је рат, четворица као војни заробљеници, један у иностранству, један на принудном раду у иностранству, али је претходно преживео стрељање, петоро скривајући се од непријатеља и две жене у партизанима, од којих је једна била у усташком логору до 1943. године. Остали, њих 109, убијени су у масовном стрељању, по разним логорима или су погинули у борби.

Од 109 крагујевачких Јевреја који су страдали у Другом светском рату, 34 мушкарца и четири жене стрељани су 20. октобра. Др Емил Клајн стрељан је 21. октобра. Двојица су погинули у борби 1941. и 1942. године и један је стрељан у селу Скела. Остали, њих 67, пре свега жене и деца, страдали по по разним логорима, од Велике Градишке, преко Бањице и Сајмишта до Капислане у Крагујевцу, где су 1943. године убијени Владислав и Регина Барон.

Статистика убијених Јевреја у Југославији (из књиге др Јаше Романа)

	Уочи рата	Погинуло у рату	Постотак погинулих
Банат	4.200	3.800	92,8
Србија	12.500	11.000	88,0
Хрватска, Славонија, Срем	25.000	20.000	80,0
Бачка и Барања	16.000	13.500	84,4
Босна и Херцеговина	14.000	10.000	71,5
Македонија	7.762	6.982	90,0
Санџак и Црна Гора	330	288	88,0
Словенија и Прекомурје	1.500	1.300	86,6
Далмација	400	148	37,0
Косово и Метохија	550	210	38,2
Укупно:	82.242	67.248	81,76

Напомена: неке бројке дате су оквирно због недостатка правих података

Х

ПРИЈАТЕЉИ У НЕВОЉИ

Два века обновљене српске државности довољно је дуг период да се у њему распознају све мене у односима Срба и Јевреја. Известно је да у тим односима није било све идеално, али суживот их није удаљавао, већ их је приближавао. За разлику од многих земаља и народа, овде Јевреји никада нису доживели прогоне и страховте погрома, тог колективног лудила мржње.

Током Другог светског рата, у свим фашистичким, профашистичким и окупираним земљама на делу је била, са мање или више доследности, активна примена геноцидне нацистичке политике истребљења јеврејског народа. Носилац овог ужасног подухвата била је немачка оружана сила, војна и полицијска. Понегде је била потребна само асистенција те немачке силе, али у неким земљама није ни то било потребно, јер су оне саме организовале и спровеле уништавање Јевреја. Међутим, застрашујуће је то што је у неким земљама, локално становништво, које је и само тешко пострадао, извршило много ужасних злочина према својим суграђанима Јеврејима, са страшном мржњом, па чак и после ослобођења.¹¹¹

У поробљеној Европи једино у Данској Јевреји нису били изложени уништењу. Али, Немци Данску нису честито ни окупирали, готово да су се само ушетали у њу. Када су хтели да жутиим тракама обележе Јевреје први је траку ставио дански Краљ и са својим дворјанима и владом демонстрирао против такве намере. Искрено,

---

111 Јан Т. Прос, *Суседи: Уништење јеврејске заједнице у Једвабну у Пољској*, Политика, од 10. до 21. новембра 2007.

није баш ни било потребно много личне храбрости урадити тако нешто, јер се, у датим околностима, са извесношћу могло знати да ће све проћи без последица. Али, ипак, тај гест је определио судбину Јевреја у Данској. Отуда је у Данској, у пет дугих година окупације убијен само 51 Јеврејин.

Сигурно је да су многи у Европи могли, такође без великих последица, учинити овакав гест, али нису. Можда ништа не би променили, али нису ни покушали.

У Србији је сва власт била у немачким рукама. Успостављање њихове власти било је олакшано радом обавештајних служби између два рата, које су им ситуацију у Србији сервирале као на длану. Војне јединице и полицијски апарат квислиншке власти био је директно подређен немачким властима и у функцији извршења њихове политике. Многи припадници ових формација били су присталице фашистичке и нацистичке идеологије, а они који то нису били, сигурно нису претеривали у симпатијама према Јеврејима. Они су асистирали у откривању и хапшењу Јевреја по Србији, или су и сами хапсили и предавали Немцима ове несрећнике. Да се покажу пред новим господарима, пре предаје Јевреја Немцима често су их малтретирали и мучили. Било је и појединачних случајева убијања ухваћених Јевреја од стране припадника четничких или недићевских формација.¹¹² Колико је мало части било међу тим људима показује и пример самог председника владе, генерала Милана Недића. Знао је шта се догодило са Јеврејима у Србији, али он се забринуо да 340 ратних заробљеника Јевреја у логору у Оснабрику не заведе разорном пропагандом остале заробљене војнике и официре и 22. јуна 1942. године моли генерала Паула Бадера да их измести: „Српска влада, забринута овом акцијом, била би врло захвална ако би се од власти немачког Рајха предузеле ефикасне мере за што брже издвајање.”¹¹³

Немачка војска, пуна беса и мржње кренула је у напад на Југославију, а у ствари пред очима им је била Србија. Србија и српски народ су ти које треба казнити, којима се треба осветити. И сам план напада на Београд носио је шифровано име Казна. То су Немци демонстрирали на сваком кораку, од бездушног бомбардовања Београда, бомбардовања колона избеглица које су покушавале да

¹¹² Јаша Романо, наведено дело, 209.

¹¹³ Бранислав Божовић, *Сјрагање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд,

нађу спас у унутрашњости, преко нечасног односа према ратним заробљеницима, које су на много места стрељали само зато што су били Срби, до невиђене строгости у кажњавању сваког облика отпора, до наредби каквих није било нигде у поробљеној Европи, у којима су увели квоту 100 за једнога.

За разлику од прилика у другим окупираним земљама, где отпора није ни било или је био занемарљив, у Србији се од првог дана окупације пуцало. Као пожар отпор је прерастао у оружани устанак. Србија је постала поприште жестоких борби у којима се гине. Сасвим је сигурно да је ово додатно разгневило Хитлера и његове сараднике и отуда таква оштра реакција. Са немачким полазиштем „... да један човечији живот у дотичним земљама често не вреди ништа...”¹¹⁴ лакше је схватити толико суровости и свирепости.

Било је то време када у Србији није обавезно морао постојати разлог да човек изгуби живот. Често је било довољно бити Србин, а ако је још постојала и нека кривица онда спаса није било. Једна од неопростивих кривица која је најчешће значила смрт и логор за породицу била је скривање Јевреја. Званично, од 30. маја 1941. године у Србији била је на снази строга забрана помагања и скривања Јевреја. Хелмут Форстер, немачки војни заповедник у Србији, прописао је смртну казну за сва лица која примају на преноћиште и скривају Јевреје, примају на чување ствари или их стичу заменом или куповином од њих.¹¹⁵ Ова наредба потврђена је 22. децембра 1941. године Уредбом генерала Паула Бадера, новог војног заповедника у Србији, којом се претњом смртном казном забрањује:

- „а) Јевреје примати на конак или скривати;
- б) предмете од вредности ма које врсте, намештај и новац примати на чување од Јевреја или их куповином, заменом или неким другим правним послом стицати.”¹¹⁶

Раније узети предмети и вредности морају се вратити, а склопљени купопродајни и слични уговори ништавни су.

114 Из наредбе фелдмаршала Кајтела од 16.9.1941, Зборник I, 432.

115 Милан Ристовић, *Прогањени и њихови саучесници: Солидарности и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944*, Зборник Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста, Београд, 2008, 178. (У даљем тексту: Милан Ристовић, Прогањени...)

116 Уредба која се односи на примање на конак Јевреја од 22. децембра 1941, www.elmundosefard.eu

Општа ситуација у Србији у првој години окупације била је до крајњих граница трагична. Око 250.000 породица ратних заробљеника, око 26.000 убијених или стрељаних и више хиљада интернираних, остале су без хранилаца, а на хиљаде домова било је спаљено. Оно мало што је остало бесомучно је пљачкано. Туга и беда притисли су Србију. На сву ту муку слило се и око 200.000 српских избеглица из осталих делова бивше државе, који су се склањали од сигурне смрти. И око 10.000 Словенаца, које су Немци протерали, нашли су спас у напаћеној земљи Србији.

У таквој ситуацији у Србији спасити живот Јеврејину било је дело равно подвигу. То није било питање части, људскости, саосећања, јер је тих особина било у српском народу. То није било ни питање личне храбрости, јер је и ње било у српском народу. То је питање изван и изнад границе храбрости када се свесно прихвата могућност страдања целе породице, деце. Много лакше је појединцу да лично прихвати ризик неког поступка, него да то прихвати и за своје најближе, поготово ако тај ризик значи живот или смрт. Видели смо, на пример, да и др Моша Ели није прихватио позив да оде у партизане, јер би то сигурно значило страдање његове породице и осталих крагујевачких Јевреја. Отежавајућу околност представљала је и чињеница да готово никада пружање помоћи Јеврејима није био индивидуални чин, чак ни чин само једне породице. Скоро увек у то је било укључено више људи, више породица, а понекада и цело село или варош. И често, супротно логици, шира база укључена у спасавање значила је већу сигурност. Пуно је примера кад цело село стане у заштиту и одбрани своје штићенике, макар пред домаћим полицијским формацијама.

Пружање различите помоћи и спасавање Јевреја у Србији, и поред смртне опасности, укључило је много људи. Потврду тога налазимо и у речима Исака Алкалаја, врховног рабина Југославије, који у писму избегличкој влади, 14. јула 1941. године, између осталог, каже: „То што Јевреји још уопште могу некако да живе, ако се то зове живот, имају да захвале својим суграђанима нејеврејима који гледају да им на било који начин помогну и олакшају њихову тешку судбину.”¹¹⁷ Пружање помоћи карактерише и то што не постоји правило нити неки образац ко ће се и када укључити, као и ком друштвеном, образовном, политичком економском или не-

117 Милан Ристовић, *Пројоњени...*, 181.

ком другом профилу припада особа која је пружила помоћ. То су и богати и сиромашни, и образовани и необразовани, и грађани и сељаци, и леви и десни. То су од пијачног носача и служавке, преко сељака, радника, трговаца, лекара и апотекара, ђака и професора до општинских службеника, полицијских чиновника, агената, све до министра у влади. Ниједна добра акција скривања није, уосталом, могла бити спроведена без лажних докумената, а она су се могла добити у полицији.

Има примера да неки нису ни знали кога чувају, али у огромној већини био је то свесни чин. Јевреји су били у невољи и то је био довољан разлог да им се помогне. Можда се овакво понашање може, романтичарски и ненаучно, објаснити генетским кодом овог народа, али свакако је на то утицао суживот Срба и Јевреја на овом простору. Ти људи, знани и незнани, појединци, породице, па и читава села, спасавајући животе ових невољника, спасли су и част српског народа. Њихово велико дело омогућава нам да са поносом можемо да кажемо да смо као народ, у време највећег искушења, сачували достојанство и људскост.

Никада се неће тачно утврдити колико је Јевреја спасено на овај начин у Србији. Обично се каже неколико стотина, што је врло неодређен број. Према подацима Јеврејског историјског музеја, до краја 2006. године, медаљу праведника¹¹⁸ примило је 124 држављанина Србије.¹¹⁹ Али, сасвим извесно, број оних који су учествовали у пружању помоћи много је већи. И ако се никада не сазнају њихова имена, и ако се никада не нађу међу праведницима међу народима, и не оките медаљама, они то и нису чинили зарад признања, њихов труд није био узалудан, негде ће неко знати да су спасли људски живот.

ПОРОДИЦА МИЛУТИНОВИЋ ИЗ БЕОГРАДА

У стрељању српско-јеврејске групе у Крагујевцу, 20. октобра 1941. године, нашли су смрт и отац и син, Миша и Сима Јудић. Неколико дана после стрељања, Бојана и Флора Јудић, супруга и ћер-

118 Кнесет, израелска скупштина, донела је 1953. године закон о установљавању "Медаље праведника међу народима", која се додељује лицима која су помагала у спасавању Јевреја током Другог светског рата, ризикујући свој живот.

119 Милан Ристовић, *Пројоњени...*, 207.

ка Симе Јудића, отпутовале су у Београд код Бојанине мајке Рашеле Јаковљевић. Рашела је од раније познавала водоинсталатера Драгог Милутиновића и његову супругу Љубинку, који су живели на Пашином брду. Замолила их је за помоћ, да се склоне код њих на неколико дана. Милутиновићи су их примили, а неколико дана продужило се на читаву окупацију. Милутиновићи су били свесни опасности, али су се уздали у то што им је ћерка Ружица радила у полицији као ситан чиновник, па таква породица, обично, последња буде сумњива. Ружица је вероватно помогла и у промени идентитета, па је Рашела постала Ленка Симић, Бојана је само узела друго презиме, Јаковљевић, а Флора је постала Мирослава Јаковљевић, добивши име по умрлом сину Милутиновића, Мирославу. За комшилук оне су биле рођаке из Куршумлије. Током скривања помагао им је и Драгољуб Стојановић, који је пре рата био ортак Симе Јудића, а током рата радио је са апотеком. Доносио им је храну и новац.

Пред крај рата све је могло трагично да се заврши. Једна фолксдојчерка открила је њихов прави идентитет. О томе је обавестила суседе, али они су ћутали. Вероватно је то било нешто што су они већ знали. Ревносна Немица, ипак, је одустала од пријаве и то на наговор свог рођака, код кога је живела и који је био ожењен Српкињом.

Тако се ово спасавање срећно завршило и за прогоњене и за њихове домаћине.

ПОРОДИЦА ЂОНОВИЋ ИЗ ДОЊЕ ЦРНУЋЕ

Приликом хапшења Јевреја у Београду, када је једна колона првих ухапшених кренула према логору у Топовским шупама, један дечак искочио је из колоне и побегао. Био је то петнаестогодишњи Данијел Семниц. До децембра скривао се код сестре Мире која је била удата за Србина Владана Јанковића. Преко Владановог брата из Крагујевца успео је да се слони у село Доњу Црнућу, код рођака Андрије Пантелића. Коначно, скрасио се у истом селу, код Радована и Росе Ђонових. Они су му у Горњем Милановцу извадили документа на име Данило Симић, избеглице из Босне. У породици Ђонових имао је третман члана породице, а како на селу увек има посла, није био ослобођен ниједне обавезе. Ту је дочекао и ослобо-

X ПРИЈАТЕЉИ У НЕВОЉИ

ђење. Његов старији брат преживео је рат у заробљеничком логору. Како му је једна сестра још пре Другог светског рата живела у Израелу, Данијел се 1948. године иселио у Израел. Завршио је школу и радио је 25 година као поморац, до пензионисања. Данијел никада није заборавио своје спасиоце. Радован и Роса нису више међу живима, али сећање чувају њихови потомци.

Радован и Роса Ђоновић

ПОРОДИЦЕ МЛАДЕНОВИЋ И КОВАНОВИЋ ИЗ БАТОЧИНЕ

Владимир Младеновић, из угледне трговачке породице, учио је у Београду трговачки занат код Монија Левија и био је трговачки помоћник код њега. Рат је све променио: Владимир са супругом Би-

серком, рођеном Ковановић, одлази у Баточину, а већина чланова породице Леви нашла је смрт у првим месецима окупације. Ускоро је Владимир добио писамце из Ниша, од Монијеве ћерке Кларисе, која је била у логору. Њен брат стрељан је у Нишком логору. Није ни размишљао шта ће да ради, отишао је у Ниш и успео је да изведе Кларису из логора. У Баточини јој је набавио лажну легитимацију. Његов стриц био је председник општине тако да то није био проблем. Због сигурности, Клариса је живела у кући Дивне Ковановић, Бисеркине мајке.

Породица Ковановић потиче из Прњавора, на пола пута између Баточине и Крагујевца. Живота Ковановић био је богат и образован човек, агроном, заступник фабрике шећера из Ђуприје и власник више од 30 хектара земље. Са супругом Дивном имали су четворо деце, две ћерке, Бисерку и Радмилу и два сина, Живорада и Жарка. Домаћинство им је било поред саме железничке станице. Живота је умро 1936. године и на Дивну је пао сав терет руковођења имовином и подизања деце. Пред рат, старија ћерка Бисерка удала се за богатог трговачког сина Владимира Младеновића. После окупације у њену нову кућу уселио се немачки официр, командант места, и његов ађутант. У домаћинству удовице Дивне било је врло живо и увек много разних људи, трговаца, надничара, слушкиња.

У такву средину дошла је Клариса Леви. У једном тренутку у кући је, са Дивнином ћерком, живело пет девојака. Једном приликом, идући краћом стазом од железничке станице према вароши, преко њеног дворишта прошао је полицијски агент из Ниша. Познао је Кларису, али, на срећу, познала је и она њега. Док је он стигао да обавести полицију, зет Владимира Младеновић већ је фијакером био на путу према Прњавору, где се налазило сеоско имање породице Ковановић. Био је то врло критичан моменат и за једну и за другу страну, а Дивну је од српске полиције делимично спасло и то што је у њеној кући био немачки официр.

Код Дивне Ковановић Клариса се ускоро срела са још једном девојком Јеврејком. Била је то Ружа Лехтнер, рођена у Јајцу, а одрасла је у Неготину, код тетке Мире, сестре њене мајке, и тече Милана Стефановића, апотекара. На жалост, Милан Стефановић је умро пред рат, остављајући без заштите супругу Миру и рођаку Ружу. Обе су морале да носе жуте траке. У таквим околностима, Ружа Лихтнер одлучује да пређе у Крагујевац. Ту се кратко задржала радећи као кућна помоћница. По препоруци људи код којих

је радила прешла је маја 1942. године код Дивне Ковановић. Дивна је, наравно, знала да је Јеврејка, али јој је обећала да ће је чувати и успела је у томе, скривала је до јула 1944. године.¹²⁰ Осим описане ситуације са полицијским агентом, било је још потенцијално опасних тренутака. Кад год би запретила опасност Клариса и Ружа склањане су на имање у Прњавору. Ту се о њима бринула Живана- Жана Ковановић, рођена сестра Животина. То је, у свему, била једна необична жена, образована, писала је песме, свирала виолину, и била је ексцентричног понашања које је знало да саблазни сеоску средину. Никада се није удавала.

Обе девојке преживеле су рат и нису заборавиле своје спасиоце.

Судбина спасилаца била је болна. Жарко, старији син Дивне Ковановић, пред крај рата стасавао је за униформу. Љотићевац Марисав Петровић желео га је по сваку цену у својим редовима. Када више није могао да се брани, Жарко се као цивил прикључио онима који су из разних разлога напуштали земљу. Негде у Хрватској или Словенији ухваћен је од стране партизана и стрељан. Живорад, млађи син, имао је само 15 година, био је ђак Крагујевачке гимназије. Потисао је из добре породице, био је лепо васпитан и истицао се знањем, духом и лепотом, што је изазивало завист тадашњих омладинских активиста. На његову несрећу он је био свестан своје супериорности и то није крио. То није могло тако дуго да траје и неки његови школски другови измислили су му кривицу и на школском састанку прогласили су га издајником. Од ове бесмислене оптужбе до преког суда требао је само један корак. Од стране преког суда оптужен је за сарадњу са окупатором и осуђен је на смрт стрељањем.

Мајка Дивна је успела да стигне до Моше Пијаде, високог државног функционера који јој је, због свега што је чинила током рата, помиловао сина. Са помиловањем у руци дошла је до затвора у Крагујевцу. Али, закаснила је, целати су били ревносни и брзи у кажњавању народних непријатеља, па и кад имају 15 година, стрељали су га 30. марта 1945. године. То није био крај страдања ових породица. После рата одузета им је и сва имовина.

---

120 Милан Ристовић, *Пројоњени...*, 199.

Недавно, 2008. године, суд је исправио неправду и поништио ову пресуду. Са имена голобрадог дечака уклоњен је печат издаје и срама и он може у миру да почива.

ПОРОДИЦА СТЕФАНОВИЋ ИЗ КРАГУЈЕВЦА

Флора (Јудић) Соколовић имала је 9 година када је, после стрељања у Крагујевцу, отишла са мајком Бојаном у Београд и са баком Рашелом преживела рат код породице Милутиновић. Према њеном сећању власник фабрике конзерви „Стефановић“ у Крагујевцу, Стеван Стефановић, крио је једну београдску Јеврејку, током читавог Другог светског рата. Та Јеврејка била је пријатељица Флорине мајке. Ако је сећање Флоре Јудић тачно, онда се та Јеврејка склонила у Крагујевац пре масовног стрељања. Осим што је становала код породице Стефановић, Стевана и Доре, била је и запослена у фабрици, вероватно под лажним именом. По Флорином сећању та Јеврејка звала се Веза. Њен муж звао се Буца, али је стрељан, не зна се када и где.

Породица Стефановић силно је пострадала после рата. Одузета им је сва имовина, као сарадницима окупатора, јер је фабрика радила за време рата. Стеван је осуђен на смрт, али му је казна преиначена у 20 година робије. После пет година пуштен је из затвора, јер је био јако болестан, али убрзо је умро. Супруга Дора са четворо деце, сином и три ћерке, потуцала се по Београду радећи најмизерније послове. Син Светозар живи у Љубљани, а ћерке Даница, Милка и Олга живе у Београду.

ПОРОДИЦА ПАВЛОВИЋ ИЗ ЛАПОВА

Опанчар из Лапова, Данило Дача Павловић, скривао је једну жену са ћерком из Београда. Мало су се криле у Лапову, мало у селу Крчмарима. Павловићи су их представљали као кумове. Према неким сећањима мајка је преживела и после рата отишла у Израел. Ћерка је, на жалост, током рата одведена у логор. Не зна се шта се са њом догодило, али, вероватно је страдала у логору. Данило је одавно умро, а млађи чланови породице и њихове комшије више се не сећају имена тих жена.

Иначе, поуздано се може тврдити да се у Лапову скривало још Јевреја, али више нико не зна како су се они звали.

ПОРОДИЦА ЈОЦИЋ ИЗ КРАГУЈЕВЦА

Актери ове приче нису никада желели да говоре о овоме и ми смо поједине делове ове приче сазнавали од ближих или даљих рођака. Сматрали смо да је треба предочити јавности, како би се сачувала од заборавља и зарад истине. Свесни смо да неки детаљи можда и нису тачни.

У Крагујевцу, у Главној улици, број 150, живела је породица Јоцић, Добривоје, Ружица и синови Миле и Драгослав-Суља. У априлском рату Добривоје је заробљен код Загреба и рат је провео у заробљеништву, у официрском логору у Нирнбергу. Ружица се суочила са неувесном егзистенцијалном борбом. Почетком 1942. године на врата је закуцала Добривојева сестра Добринка Алкалај, стоматолог. Њен муж Моша био је доктор правних наука. Имали су сина Давида, који је рођен 5. марта 1932. године. Док је још било могуће побегли су из Загреба у Београд, али после стрељања мужа 1941. године Добринка је спас потражила код родбине у Крагујевцу. Плашећи се за судбину свог сина прекрстила га је, против његове воље, давши му име и презиме свога оца, Добривоје Јоцић. Тако су Добринка и Добривоје (Давид) преживели рат, иако је у великом дворишту, са неколико станова, било пуно Немаца.

После рата Давид је вратио своје име и презиме. Завршио је студије енглеског језика. Према последњим подацима живи у Београду, као пензионер. Мајка Добринка умрла је крајем осамдесетих, а Ружица Јоцић умрла је 1993. године.

ПОРОДИЦА МИХАЈЛОВИЋ ИЗ СИБНИЦЕ (ЛЕВАЧ)

Удовица Благоја Михајловића, Станица и њен син Добросав из Сибнице у Левчу, за време рата скривали су две Јеврејке, супругу и ћерку власника фабрике шешира из Јагодине. Станичин муж је некада радио у тој фабрици. На жалост, Јеврејке нису дочекале слободу. Пред крај рата, 1944. године, четници из тог краја су их ухватили и убили.

ПОРОДИЦА МИЛИЋЕВИЋ ИЗ КРАГУЈЕВЦА

Напред, у делу о јеврејским породицама у Крагујевцу, описали смо случај скривања Рудија Вајса у кући ташнера Бранка Милићевића. Ова прича занимљива је јер показује сву сложеност акције скривања и спасавања. У томе учествују две породице, Милићевићи и Златановићи, и свастика из треће, а ту је полицијски агент. Руди Вајс живео је код Милићевића, али кад запрети опасност рације склањао се у сигурност Златановића, јер ту сигурност од Немаца доноси члан породице који је полицијски агент. Он је омражена особа од свих који га знају само као полицијског агента и званично је домаћи издајник. Ипак, он је ћутао, да ли само зато што је ћутањем чувао себе и своју породицу, или су га, можда, руководили и дубљи разлози. Ова прича није даље истражена, мада би било интересантно сазнати судбину њених актера.

XI

ДРУШТВО СРПСКО- ЈЕВРЕЈСКОГ ПРИЈАТЕЉСТВА

Југославија је 29. новембра 1947. године у Уједињеним нацијама гласала за Резолуцију 181 и стварање Израела. После 14. маја 1948. године и проглашења државе Израел, била је једна од првих земаља које су признале нову државу. Међутим, Југославија је касније била и један од оснивача Покрета несврстаних, што је у многоме одређивало и њену спољну политику. Зато и не чуди што је Југославија 1967. године, апсолутно некритички, сврставајући се на једну страну, прекинула дипломатске односе са Израелом.

Мада се о томе није јавно говорило, овај прекид најтеже је падао српском народу. Чињеница је да Јевреји на српском тлу, од српске руке, скоро никада нису доживели зло, а када су страдали, нису били усамљени у томе, страдали су увек заједно са Србима. Митске размере патње и страдања Срба и Јевреја у Другом светском рату нашле су одјека у српској души, изазивајући у њој солидарност, блискост и љубав. Можда некеме са стране, па зашто не и Јеврејима, ова српска црта карактера може изгледати неозбиљна, наивна, непромишљена или олака, али то је вероватно у генима овог народа. Такав си или ниси.

Излаз из оваквог несклада официјелног става и осећања народа пронађен је у Друштву српско-јеврејског пријатељства. Основни задаци Друштва били су неговање пријатељства између српског и јеврејског народа и борба против сваке мржње и нетрпељивости на расној, националној, верској и идеолошкој основи.

После Београда, Новог Сада и Ваљева, 24. децембра 1989. године, и у Крагујевцу је основан огранак Друштва. Како је то још било време једнопартијског система морала се прибавити и сагласност тадашњег Социјалистичког савеза. У препуној сали Крагујевачке гимназије, у присуству многих оснивача Друштва, хора *Браћа Барух*, рабина и свештеника српске цркве, у свечаној и узвишеној атмосфери, препуној најдубљих емоција, основан је крагујевачки огранак.

Оснивање ојранка Друштва срјско-јеврејској иријайељсјива у Крајујевцу

Од почетка се кренуло амбициозно и полетно. Било је много људи који су просто жудели да учествују у нечему што је било изван система, а пред Друштвом је било широко поље за најразличитије активности. Током пет година интензивне активности било је много акција и догађања, али две акције су обележиле овај период. То су организовање екскурзије у Израел за чланове Друштва и подизање споменика на месту где су Немци 20. октобра 1941. године стрељали групу Срба и Јевреја.

У посету Израелу пошло је око 70 чланова Друштва, Срби да посете Свету земљу, а малобројни Јевреји да испуне миленијумски завет: Следеће године у Јерусалиму. Екскурзија се одвијала под слом *Мосјови иријайељсјива Крајујевац - Баји-Јам*. Бело платно са

XI ДРУШТВО СРПСКО-ЈЕВРЕЈСКОГ ПРИЈАТЕЉСТВА

исписаним текстом на српском и хебрејском језику било је пребачено преко аутобуса за све време екскурзије. Свима је ова екскурзија оставила неизбрисив траг, али, можда, највише у души крагујевачког Јеврејина Золтана Холендера. Екскурзија је у Израел ушла из Јордана. После неколико минута и изласка из безбедносне зоне, аутобуси су стали. Золтан Холендер је изашао први, пољубио земљу и изговорио молитву коју Јевреји говоре када први пут кроче на свето тло јеврејског народа.

Делегација Баи-Јама у Крагујевцу

Хумку стрељаних Срба и Јевреја обележила је само два дана после Викторија Ивановић, крстачама за стрељане синове. За време рата ова хумка није се ни по чему разликовала од осталих. После рата све хумке у Шумарицама су уређене и постављени су исти, бели мермерни споменици. Једина разлика била је у тексту, јер је на њему био уклесан текст о томе како ту почивају најпрогресивнији синови српског и јеврејског народа. Око ове хумке, која се налази на самој граници Шумарица, ускоро је никло ново градско насеље, Багремар.

У Друштво је 1990. године покренута идеја да се подигне споменик на овој хумци, који ће на симболичан начин повезати страдање два народа. Упућени су позиви свим радним организацијама

и установама, штампано је неколико хиљада летака који су подељени грађанима Крагујевца. У акцију је укључена и Скупштина града, са којом смо сарађивали у успостављању веза и потписивању повеље о братимљењу Крагујевца и израелског града Бат-Јама.

Нико није изостао. Свуда се осећало одушевљење што је покренута једна оваква акција. Најчешће је један разговор био довољан да се договори све. А помагали су колико је ко могао. Помоћ неких предузећа и радних организација била је огромна и без ње би се тешко све урадило, али једнако даргоцена била је и помоћ појединаца, више у раду него у новцу. Било је дивно гледати људе из комшилука како, без позива, прилазе и прихватају се неког посла, а посла је било много, јер није све могло да се плати. Радних акција више није било, али, вероватно, су многи од оних који су застали да помогну, носили у себи жар тог прохујалог времена.

Помогао је и град Бат-Јам, са којим тадашња власт Крагујевца, из само њима знаних разлога, није потписала Повељу о братимљењу, што је била уобичајена форма и како се очекивало, већ само Протокол о сарадњи. Друштво је оштро протествовало и тражило да се јавно образложи ова квалитативна разлика. Одговор никада није стигао.

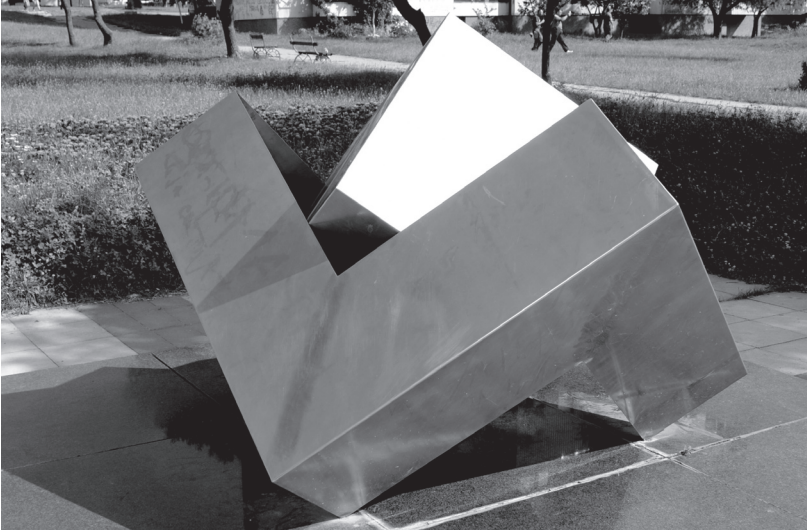
Ништа у вези споменика није било препуштено случају или импровизацији. Жири у саставу: Нандор Глид, Ото Лого и Никола-Кока Јанковић били су гаранција озбиљности и квалитета целе акције. Они су, на састанку одржаном 3. априла 1991. године, своје поверење поклонили идејном решењу Милорада Зорбића, младог уметника из Крагујевца. Текст на плочама, на српском и хебрејском језику, одабрао је Еуген Вербер, човек вишеструких талената, интересовања и занимања:

*На овом сѝрајѝишѝу убијени су и у брајски
ѝроб сахрањени Јевреји и Срби
Оѝомени се милосрђа својеѝа, Госѝоде,
и милосѝи своје, јер су оѝкако је вијека.
ПС. XXV.6*

Сви послови успешно су приведени крају. Споменик је свечано откривен 20. октобра 1991. година, тачно 50 година после страшног злочина који се догодио у Крагујевцу.

XI ДРУШТВО СРПСКО-ЈЕВРЕЈСКОГ ПРИЈАТЕЉСТВА

Био је ово први споменик у Србији који је посвећен страдању Јевреја. Тек касније урађени су споменици Породица у Новом Саду и Менора у пламену, на Дорћолу, у Београду.

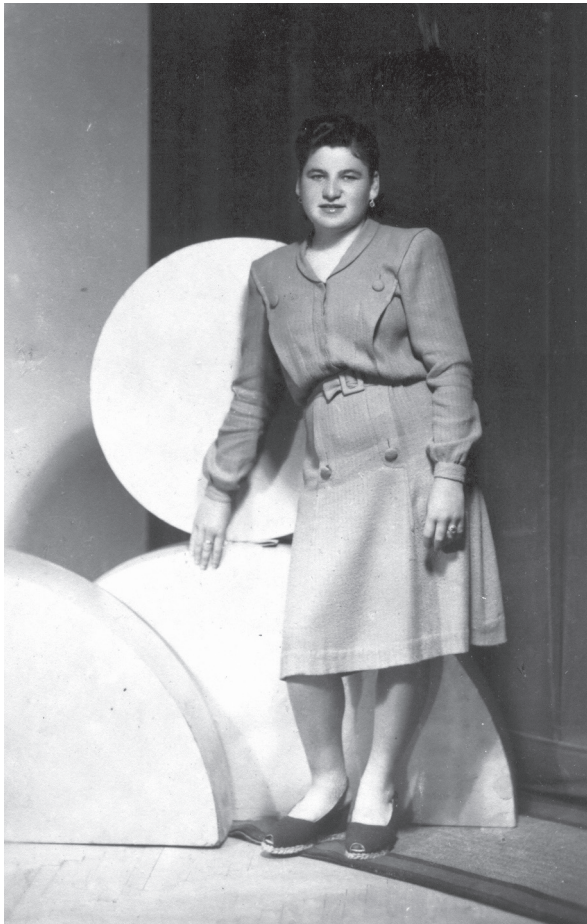
Споменик сирељаним Србима и Јеврејима

ТЕОДОРА ЗАМ МИЛОСАВЉЕВИЋ

Од првих дана са Друштвом је била и једна дивна дама, весела, дружељубива и пуна живота. Имала је она свог 'дежурног' саговорника у Золтану Холендеру, али са сваким је желела да прозбори коју реч. Иза живахности и доброте којом је зрачила и пленила није се могао ни наслутити пакао страдања кроз који је прошла у току рата. Није дала да преживљено зло убије човека у њој, напротив, учинило ју је таквом каквом је се сви радо сећамо.

Теодора - Дора Зам, од оца Адама и мајке Серене, рођена је 1929. године у Сомбору и била је друго дете у породици. Имала је старијег брата Александра (Шмул Пинхас), млађег брата Виљема и сестре Ирену и Фанику. Радост одрастања прекинуо је рат, а у сусрет паклу кренула је 26. априла 1944. године. Наиме, Јевреји из Сомбора најпре су депортовани у Бачку Тополу, а затим у Бају. Одавде пут је водио у Аушвиц. Имала је 15 година, могла је све и била је храбра. Није је сломио ни тежак рад на исушивању мочваре. Преживела је

сваку селекцију др Менгелеа. Преживела је експеримент операције слепог црева без анестезије, и када су јој изнемоглој неколико пута вадиле по пола литара крви и остављали на сунцу да умре... И то је преживела. Њена породица није имала среће, сви су страдали у гасним коморама Аушвица. Бол за изгубљеном породицом био је страшнији од свих патњи које је сама трпела. Пред налетом Црвене армије многи логораши су евакуисани на запад. Тако је и Дора крај рата дочекала у Хамбургу. Имала је само 29 килограма и боловала је и од пегавог и од трбушног тифуса. Кад је помислила да је крај, јер више у њој није било снаге, дошла је слобода и спасење.

Теодора Зам Милосављевић

Преко Међународног црвеног крста упућена је у Шведску на опоравак. Тек крајем 1946. вратила се у родни Сомбор, у Јеврејско сиротиште. Следеће године у сиротишту среће лепог младића Душана из Алексинца, који је ту, отпуштен из војске, свратио да узме цивилно одело. Била је то обострана љубав на први поглед. Изродили су четворо деце, али двоје су умрли одмах по рођењу. Проживели су леп и срећан живот. Душан је умро 1990. године, а Дора се преселила у Крагујевац, код ћерке Браниславе. Син Предраг и даље живи у Алексинцу, а његови синови Владимир и Градимир данас живе у Израелу, у предграђу Тел Авива.

Била је ревносни члан ДСЈП, учествовала је у свему што смо радили. Као и Золтан и Дора је била везивни елемент, душа Друштва. Провели смо седамнаест дивних година у дружењу са њом. Теодора Зам-Милосављевић умрла је 2007. године. Многи је неће никада заборавити.

ЗОЛТАН ХОЛЕНДЕР

Током неколико година интензивне активности Друштва урађено је много, али све бледи пред једном, готово нестварном, животном причом која се остварила у оквиру Друштва. То је прича о Золтану Холендеру који је после пола века нашао браћу у Америци. Она је послужила као инспирација крагујевачком књижевнику Владимиру Јагличићу да напише роман *Холендери*¹²¹.

Прича о Золтану почиње у малом, пасторалном градићу Иршави, у источним Карпатима, који је неколико пута мењао земље којима је припадао: Аусто-Угарска, Чехословачка, Мађарска и коначно Украјина. У породици Мајера и Розе Холендер родио се 1922. године син Бен Цви/Херши (Золтан), прво од осморо деце, четири сина и четири ћерке. Породица Холендер живела је скромно и у складу са строгим правилима јеврејске заједнице, која су била дубоко прожета верским канонима. Золтан је, поред редовне школе у којој је учио штампарски занат, похађао и јешиву, јеврејску верску школу.

Рат је прекинуо све, а 15. марта 1939. године Мађарска је окупирала Прикарпатску Украјину (Рутенију). Јевреји су морали да

¹²¹ Јагличић, Владимир, *Холендери*, 2005, Крагујевац.

носе жуте траке и били су изложени разноврсним притисцима, али су у првим годинама рата, макар, били поштеђени систематског уништавања. У Мађарској се са њим отпочело у првој половини 1944. године.

Као млад и здрав човек Золтан је 1943. године отеран на при-силан рад за војску. Тешки послови за немачку војску на окупираној совјетској територији и нељудски услови живота измождили су интернирце. Золтан се разболео и био је упућен на лечење. Добио је и дозволу да посети породицу. У Иршави је владала пустош. Од неких комшија сазнао је да су сви Јевреји затворени у импровизованом логору покрај места. Ту је пронашао своју породицу, осим најстарије сестре Суре која је била у Будимпешти. Провео је ноћ у логору са породицом и та априлска ноћ 1944. године била је њихово последње виђење. Сутра ујутро организована су два транспорта: једним транспортом отишли су мајка и сестре Рухл (Роза), Шпринца (Пирошка) и Мирјам (одредиште овог транспорта био је Аушвиц); отац и браћа Еља (Ернест), Шмил/Шањи (Алекс) и Мојша (Миклош) отишли су другим транспортом. Золтан је отишао у Будимпешту где је морао да се јави војним властима и лечи. Пронашао је и сестру и са њом је провео неколико дана.

Црвена армија приближавала се источним границама Мађарске. Због тога мађарске власти упућују Золтана на југ, у логор Брегенц, на Црном врху, код Бора. Иако је и овде „добродошлица“ била иста као и у свим логорима „ко ради једе, ко не ради умире“, ипак је живот у новом логору био нешто сношљивији од суровог логорашког живота у руским недођијама и осталим логорима на северу Европе. После неколико месеци трупе Црвене армије стижу до Дунава. Управа логора одлучује да евакуише логор. Километарска колона логораша креће на пут. Напред су стражари, а за њима иду логораша који и не помишљају на бекство, јер су били застрашени причом о бандитима, који ће их сигурно убити ако их ухвате. Зато партизанима није било тешко да искоче испред неке групе логораша и скрену их с пута. У једној таквој групи био је и Золтан. Када су им на једној пољани рекли да седну, а окружени „бандитима“ са аутоматима, кроз главу логораша севнула је мисао како је, ето, куцнуо задњи час. Ускоро се све разјаснило. Схватили су да је то слобода, али у многима није било снаге да јој се радују. Они који су продужили у колони скоро сви су убијени уз пут, до Суботи-

XI ДРУШТВО СРПСКО-ЈЕВРЕЈСКОГ ПРИЈАТЕЉСТВА

це и Баје. Мањи број је доспео до других логора, али тамо их ништа осим смрти није чекало.

Золтан Холендер у лојору

Ослобођени логораши брзо су се опоравили. Понуђено им је да приступе партизанима или да иду кући. Золтан није имао где да иде, јер је Иршава била у зони ратних дејстава. Због тога је одлучио да остане. Ускоро је Србија била ослобођена. Курир Золтан, који то, у ствари, није ни био, јер није знао језик и све му је било непознато, знао је штампарски занат и то га доводи у Крагујевац. У штампању првог послератног броја Светлости било је и његовог доприно-

са. Одредили су му где ће становати, ко ће га хранити и тако је отпочео нови живот у слободи.

Золѿан исѿред зида ѿлача

Золѿан са делом родбине у Америци

Коначно, рат се завршио, али мир му не доноси утеху и радост. Само неизрецив бол, јер слутње и нејасне наде које је носио у себи, нестају у ужасу истине која се помаља пред светом. Золтан почиње потрагу за својом породицом. Она је отежана, јер се Иршава сада налази у Украјини, односно Совјетском Савезу. Одговори које је добијао од Црвеног крста су немилосрдни, кратки, у једној или две речи, „непознат“ или „нема података“. Размишљао је и да се врати, али где и коме. Ничега и никога више нема, а овде, у Крагујевцу, окружен је топлином, стекао је и пријатеље, а и једна лепа млада жена окупирала му је пажњу. И остао је. Још неко време покушавао је да сазна нешто о својој породици и онда се предао и помирио са судбином да је остао сам.

Золтанова мајка и три сестре убијене су у Аушвицу. Сура, најстарија сестра, успешно се скривала у Будимпешти, али пред крај рата, после пријаве једне комшинице, нашла се у логору. Неким чудом је преживела и вратила се у Будимпешту. Отац и три брата отерани су у Дахау. Отац се на раду повредио и умро је, јер нису хтели да му пруже помоћ. Најмлађи брат погинуо је од залуталог метка на дан ослобођења логора. Ернест и Алекс вратили су се у Будимпешту. Једног дана шетали су градом када је испред њих стала девојка, лика изобличеног од преживљене патње. Гледали су је зачуђено, а она је пала на колена и почела је да им љуби ноге. Још не схватајући шта се догађа, подигли су је питајући је шта то ради и тада, више су интуитивно наслутили него што су могли и препознати у том измученом лику, да је пред њима њихова сестра. Алекс и Сура отишли су у Америку, а Ернест у Израел. И они су тражили Золтана без успеха, а онда је Ернест у једном кибуцу срео преживелог логораша из Бора, који му је испричао како поуздано зна да је Золтан обешен у логору. Нису имали разлога да сумњају у истинитост ове приче и одустали су од даље потраге. Касније се и Ернест преселио у Америку. На зиду синагоге у Сан Франциску преживели су на плочама исписали имена својих страдалих. На једној плочи писало је име Золтан Холендер.

Золтан је тугу и бол за изгубљеном породицом свио у дубинама своје душе, да га никад не напусте. И кад је био најрадоснији, они су се могли видети у оку и чути у уздаху. Живот у Крагујевцу пружио му је много радости. Пронашао је љубав свог живота, оженио се, добио је четири сина и много унучади. Синовима је дао српска имена: Момчило, Радмило, Жарко и Душан и поред њих учио

је српски језик. На послу је био марљив и вредан, у друштву је био поштован, омиљен и вољен од свих.

И као да у Золтановом животу није било довољно туге и бола, још једна несрећа сручила се на његову измучену душу. У 23. години умро му је син Жарко.

Када је сазнао да се спрема оснивање огранка ДСЈП, одмах се укључио, свом снагом и свим срцем. Остаће упамћене његове речи, на оснивачкој скупштини, како се тада трећи пут родио. Први пут је то било биолошко рођење, други када је дочекао слободу и трећи пут када је дочекао оснивање Друштва.

Оснивање Друштва био је први корак у судбинском завршетку ове приче. Други корак било је познанство са инжењером Живољубом Жиком Ђорђевићем. То је Крагујевчанин који је живео у Њујорку и чији је отац такође био у борском логору. Неколико месеци боравио је у Крагујевцу, баш у време оснивања Друштва. Упознао је Золтана, сазнао је скоро све о његовом животу и вратио се у Америку. Пролазило је време и ништа значајно се није догађало, а онда, једног преподнева у пролеће 1992. године, на неком каналу њујоршке телевизије водио се ТВ дуел о холокаусту. Учесници су били један млади Јеврејин, који припада групи ревизиониста и старији господин Ернест Холендер. Више од истог презимена, Ђорђевића је пренеразила физичка сличност Ернеста и Золтана. Ништа није хтео да предузме тога часа. И онако је планирао да ускоро опет посети Крагујевац, а то је прилика да сазна још нешто из Золтанове животне приче. Врло пажљиво и, малте не, као да то није ништа, испричао је Жика причу Золтану. Наравно да то није помогло, у Золтановој души све се запалило. Тешко је дисао, говор га је издавао, ројила су се питања без одговора, проклињао је себе, Црвени крст, судбину. Са још неким новим делићем приче, јер докумената нема, Жика се вратио у Америку. Наступило је ишчекивање, а време никако да прође.

У Америци драма је достигла врхунац, јер је неколико пута све могло да се прекине. У ТВ станици упорно одбијају да до краја са слушају Жикину причу, али он је још упорнији и, на крају, успева у својој намери. Ипак, не дају му да он контактира Ернеста Холендера, већ то преузимају на себе. Зову Ернеста. Он живи у Окленду, код Сан Франциска. Јавља се Хана, његова супруга, Ернест ради. Испричају јој причу, она не може да верује, а и како би, не догађају се баш сваки дан овакве ствари. Има још неколико сати до Ер-

нестовог повратка, а она не зна шта ће са собом и одлучује да оде до рабина. Он је саслушао њену причу. Ни њему не изгледа све то истинито. Помишља да, можда, тај човек тражи новац. На крају, посаветовао је Хану да оде кући, да позове неку добру пријатељицу и када се Ернест врати исприча му ову причу.

И поред свега што је преживео у животу, Ернест је зрачио добротом и благошћу, био је посвећен вери и добрим делима. Пун је љубави, пажње и стрпљења. Веселе је нарави. Кад је Ернест дошао кући Хана му је рекла да седне, јер има нешто лепо да му каже, али није могла да издржи, плачући је отишла у другу собу. Помислио је, шта је то тако лепо да мора да се плаче. У пола приче обузео га је бес, зашто, после толико времена, некоме треба да му живу рану позлеђује. У таквом расположењу позвао је ТВ станицу и, не бирајући баш много речи, жестоко је изгрдио уредника који му се јавио. Овај је покушавао нешто да му каже, али није могао доћи до речи, док Ернест није сасуо сав бес који се подигао у њему. Кад се мало стишао, уредник му је предложио да он сам контактира тог човека и види о чему се стварно ради. Без размишљања Ернест је позвао Жика Ђорђевића. Добро га је изгрдио, испричао му је како је после рата тражио брата и да он апсолутно не верује у то и, на крају, питао га је колико кошта да га остави на миру и више не узнемирава. Жика га је пажљиво саслушао и истим тоном рекао му је да је Золтан његов пријатељ, да је и његов отац био у истом логору, да му његов новац не треба и мирно му је спустио слушалицу.

Бес се повлачи пред налетом узбуђења од кога је побледео. Немогуће. Ма, ипак, можда. Боже, да ли је то могуће? Па, толико је година прошло. Поново је позвао. Извињава се, покушава да објасни како није имао намеру да га увреди. Опет мирно, Жика даје Золтанов телефон у Крагујевцу и предлаже Ернесту да је најбоље да се сам увери. Не часећи ни часа Ернест је окренуо добијени број.

У Крагујевцу је било 1.30 после поноћи, 2. септембар 1992. године. Телефон звони. Прво устаје снаја, ништа не разуме, говори непознатом саговорнику да је погрешно. Из друге собе долази Золтан. Он и онако спава лаким сном, а већ неколико недеља не зна више спава ли или не. Ишчекује. На мађарском неко га пита како се зове. Од тог трена он зна да је то његов брат, али као хипнотисан, као првачић, одговара на сва питања. Како му се зову родитељи, браћа, сестре. Сузе му теку, срце удара, а он не може да се сети како се

зове најмлађа сестра. Мисли, Боже, где баш сад. Са друге стране се чује: Доста, ја сам твој брат.

Пола сата касније позвао је Алекс. Онесвестио се када га је позвао Ернест и, без икаквог увода, неке припремне речи, само му рекао: Алекс, имамо живог брата у Југославији.

После шест месеци њујоршка ТВ станица организовала је сусрет браће у свом студију, пред више милиона гледалаца. Осим два брата и сестре, која је умрла у Њујорку 1975. године, има још Холендера расутих од Израела, преко Америке и Канаде, до Јужне Америке. На свечаности која је уприличена у синагоги у Сан Франциску, Золтан је лично скинуо плочу жртве холокауста са својим именом.

Имали су шест месеци да премосте временски јаз дуг 49 година. Иако најстарији, Золтан је био прави мезимац браће, родбине и јеврејске заједнице.

Следеће, 1994. године Ернест је са супругом дошао у Крагујевац. Друштво је 10. маја организовало сјајан дочек, који су увеличали својим умећем чланови КУД „Абрашевић“.

Још једном је Золтан био са браћом у Америци. Пронашао је давно изгубљени мир, био је обасјан срећом. Али, остао је исти, као да се ништа није променило. И даље се, скоро сваког јутра, налазио са пријатељима у башти „Балкана“. Многи су га заустављали на улици или прилазили његовом столу, сви су имали понеко питање за њега. А он је стрпљиво одговарао.

Круг се затворио, чудесна животна прича се завршила. После кратке болести Золтан Холендер је умро 5. маја 1996. године. Само је искорачио у памћење.

После смрти Золтана Холендера Друштво српско-јеврејског пријатељства престало је са активним радом. Целокупна активност сведена је на протоколарно обележавање сећања на стрељање Срба и Јевреја 20. октобра 1941. године.

*У Крајујевцу више нема међу живима Јевреја рођених њре Дру-
їої свеїскої раїа. Такође, нема ни млађих који су и њо мајци и њо
оцу Јевреји. Има неколико њоїномака који су рођени у мешовиїим
браковима. Они, њо њприроди сївари, њошїују и срїску и јевреј-
ску њтрадицију и обичаје.*

Менора у йламену, аутор Нандор Глид

XII ПРИЛОЗИ

A) СПИСАК ЈЕВРЕЈА У КРАГУЈЕВЦУ

Аврамовић Рена, професор историје и географије у Другој мушкој гимназији у Крагујевцу. Била је чувар збирки за историју и минералологију и секретар подмлатка Црвеног крста. После 11 година рада отпуштена је из службе 7. 6. 1941. године, одлуком бр. 9805/2.

Сајмишиће 1942.

Ајзнер Роза, професор музичког у Женској гимназији у Крагујевцу. Била је чувар музичке збирке и диригент хора, а предавала је и цртање првом разреду.

Сајмишиће 1942.

Алкалај Леон, Београд, трговац, после 1900. Имао је чувену радњу „100.000 кошуља“. Према истраживању Жени Лебл преживео је рат у заробљеништву.

Преживео рат

Алкалај Злата (Голда), супруга Леонова

Сајмишиће 1942.

Алкалај Леона ....., дете

Сајмишиће 1942.

Алкалај Леона ....., дете

Сајмишиће 1942.

- Барон Владислав, лекар, Румунија
 Са породицом је живео у селу Љуљаци, на путу Крагујевац- Горњи Милановац. Са супругом је ухапшен после смрти своје деце и обоје су затворени у логор на Метином брду. Стрељани су маја 1943. године.
Кайислана Крајујевац 1943.
- Барон Регина, супруга Владислава Барона
Кайислана Крајујевац 1943.
- Барон Владислава Дезидер, 17. 9. 1921, Стари Бем, Румунија
Бањица 1942.
- Барон Владислава Магда, 1923, Стари Бем, Румунија
Бањица 1942.
- Бекер Рика, 17. 9. 1904, Крагујевац
 Почетком 1942 одведена је у логор на Бањици. Ту је стрељана 24. јула или августа 1942. године.
Бањица 1942.
- Бергер З Ливија, 9. 8. 1911, Нови Сад, домаћица, завршила је гимназију, али није нигде радила.
20.10.1941. Крајујевац
- Бергер Золтан, књиговођа и од 1938. године члан управе ЈВО у Крагујевцу. Других ближих података нема. Можда отац или муж Ливије Бергер.
Непознато
- Бошковић Јосиф, 5. 1. 1899, Крсаћ, мајстор бравар
20.10.1941. Крајујевац
- Бошковић Фаника, супруга
Сајмишће 1942.
- Бошковић Јосифа Јаков, око 1939, дете
Сајмишће 1942.
- Бошковић Јосифа Доника, 1924, ученица
Сајмишће 1942.
- Бошковић Јосифа Шарика, 1926, ученица
Сајмишће 1942.
- Бошковић Јосифа Јулишка, 1932, ученица
Сајмишће 1942.
- Бошковић Јосифа Розика, 1934, ученица
Сајмишће 1942.
- Браун Армина Тибор, 11.1. 1917, Будимпешта, молер
20.10.1941. Крајујевац

ХП ПРИЛОЗИ

- Браун (Кениг) Јанка, 1879, Будимпешта, домаћица
Сајмишиџе 1942.
- Браун Армина Ђура, непознато
Нејознајџо
- Браун....., супруга Ђуре Брауна
Сајмишиџе 1942.
- Браун....., дете Ђуре Брауна
Сајмишиџе 1942.
- Вајс Данијел, 1893, Чапљина, трговац
20.10.1941. Крајујевац
- Вајс Александар, 1891, Чапљина, трговац
20.10.1941. Крајујевац
- Вајс Златко, 1908, Сисак, инжењер
Податке о њему Државној комисији дао је рођак Лех-
нер Вилко (умро) из Загреба, улица Фујанова 4.
20.10.1941. Крајујевац
- Вајс (Шнерсон) Дина, пре 1915, професор енглеског и француског,
супруга Златка Вајса.
Сајмишиџе 1942.
- Вајс Златка ....., дете
Сајмишиџе 1942.
- Вајс Златка ....., дете
Сајмишиџе 1942.
- Вајс Златка ....., дете
Сајмишиџе 1942.
- Вајс Руди, Загреб, трговачки агент
Преживео рајџ
- Гутман Каролина- Линка, од 1938. удата Хубаи, Нови Сад, професор
немачког језика и југословенске књижевности, најпре
у Првој, а затим и у Другој мушкој гимназији у Крагу-
јевцу. После окупације отишла је у Будимпешту.
Преживела рајџ
- Демајоровић Леон (?), Пре 1890, Београд, трговац
20.10.1941. Крајујевац
- Демајоровић ....., супруга, домаћица
Сајмишиџе 1942.
- Ели Арона Давид, 1899, Ниш, лекар
Према Жени Лебл име његовог оца је Леон-Јехуда
20.10.1941. Крајујевац

- Ели (Јудић) Нетика, 1910, Крагујевац, домаћица, супруга Давида Елија
Сајмишиће 1942.
- Ели Давида Нела (Ела), 1930, Крагујевац ученица
Сајмишиће 1942.
- Ели Давида Леон-Браца, 1932, Крагујевац, ученик
Сајмишиће 1942.
- Ели Арона Моша, 1897, Ниш, лекар
20.10.1941. Крагујевац
- Ели (Јудић) Сарина, 1909, Крагујевац, домаћица, супруга Моше Елија.
Сајмишиће 1942.
- Ели Моше Леон, 1930, Крагујевац, ученик
Сајмишиће 1942.
- Ели Моше Миша, 1932, Крагујевац, ученик
Сајмишиће 1942.
- Ириц (Јосифа и Фанике) Ђура, 1.4.1901, Меленци, одведен је у логор на Бањици и тамо је убијен 15.12.1941. године.
Бањица 1941.
- Јудић Симона Миша, 10.10.1873, Лесковац, трговац
20.10.1941. Крагујевац
- Јудић (Леви) Флора, 1881, Бјељина, домаћица, супруга Мише Јудића, ћерка Симе и Саре Леви.
Сајмишиће 1942.
- Јудић Мише Сима (Симон), 26.9. 1906, Крагујевац, апотекар
20.10.1941. Крагујевац
- Јудић Бојана, 1914, Београд, домаћица, супруга Симе Јудића, од оца Аврама и мајке Рашеле, живела у Београду, улица Сењанин Иве 9.
Преживела рај
- Јудић Симе Флора, 1933. дете
Преживела рај
- Јудић Мише Узиел- Буки, 1900, Крагујевац, трговац. У Бечу је студирао медицину, није дипломирао. Прва супруга Регина умрла је 1938. Преживео је рат као ратни заробљеник. После рата вратио се у Крагујевац. Умро је у Крагујевцу 1979. године.
Преживео рај

ХП ПРИЛОЗИ

- Јудић Букија Миша, 1932, Крагујевац, ученик
Сајмишћие 1942.
- Јудић Букија Хајим (Леон?), 1936, Крагујевац, дете
Сајмишћие 1942.
- Јудић Мише Аврам, 1912, Крагујевац, био је секретар у представништву југословенског „Лојда“ у Лондону. Умро је у Њу-јорку 1965. године.
Преживео рај̄
- Јудић Мише Михаило, око 1933, Крагујевац
Преживео рај̄
- Јудић Мише Роза, удата Давид, мајка Филипа и Мише Давида. Са сином реживела рат у селу Манђелосу, муж био у партизанима.
Преживела рај̄
- Клајн (Рудолфа и Берте) Емил, 1906, Праг, професор, податке о њему дала је свастика Гајић Милица из Крагујевца.
21.10.1941. Крајујевац
- Клаус Јосиф, 1924, Крагујевац, ученик, био је члан СКОЈ-а. Од НОП ступио је у септембру 1941. Погинуо је као борац Прве пролетерске бригаде.
Поинуо у борби 1942.
- Колб Коломан, 7.2.1900, Палић, молер
20.10.1941. Крајујевац
- Конфино Израило, 1909, Пирот, трговац
20.10.1941. Крајујевац
- Конфино Регина, домаћица, супруга Израила Конфина
Сајмишћие 1942.
- Конфино Израило ....., дете
Сајмишћие 1942.
- Конфино Израило ....., дете
Сајмишћие 1942.
- Конфино Гавра, око 1890, вероватно Пирот, стаклорезац
20.10.1941. Крајујевац
- Конфино (Хазан) Матилда, супруга Гавре Конфина
Сајмишћие 1942.
- Конфино Гавре ....., дете
Сајмишћие 1942.
- Конфино Гавре ....., дете
Сајмишћие 1942.

- Леви Нисима Аврам, 12.3.1900, Пирот, млинар
20.10.1941. Крајујевац
- Леви Нисима Јосиф (Јосеф), 25.3.1898, Пирот, часовничар
20.10.1941. Крајујевац
- Леви Сарина, супруга Јосифа Левија
Сајмишће 1942.
- Леви Јосифа Моша, 1920, Крагујевац, студент
20.10.1941. Крајујевац
- Леви Јосифа Хајим, 23.3.1923, Крагујевац, ученик, одведен је на Бањицу 9.7.1941. где је убијен 15.8. 1941. године.
Бањица 1941.
- Леви Јосифа Мирослав, поручник, предавач у ВЗШ, преживео је рат као ратни заробљеник. После рата виђен је у Крагујевцу. Према Жени Лебл 1948. иселио се у Израел. Живео је у Јерусалиму.
Преживео раи
- Леви Моша, 10.2.1915, чиновник, од оца Елијаса и мајке Венеције Холениц, Одведен је на Бањицу 30.4.1942. где је убијен 9.5.1942.
Бањица 1942.
- Либер Золтан, 1904, Свети Ђорђе, зубар
20.10.1941. Крајујевац
- Либер ..... , супруга Золтана Либера
Сајмишће 1942.
- Либер Золтана....., ћерка
Сајмишће 1942.
- Маца Аврам, 1899, Јагодина, царински посредник, доведен је из Јагодине и стрељан (Жени Лебл).
20.10.1941. Крајујевац
- Медина (Моше и Ребеке) Самуил, 12.11.1880, Београд, трговац
20.10.1941. Крајујевац
- Медина (Штајнцер) Амалија, из Беча, супруга Самуила Медине
Непознато
- Медина Аврама Јаков, 11.4.1884, Београд, чиновник-књиговођа
После смрти прве супруге оженио се Српкињом Лепосавом.
20.10.1941. Крајујевац
- Медина Јакова Аврам, 1913, Крагујевац, трговац
20.10.1941. Крајујевац

ХП ПРИЛОЗИ

- Медина (Хелфгот) Шарика (Селина), 1914, домаћица, супруга Аврама Медине.
Сајмишије 1942.
- Медина Аврама Злата (Голда), 20.9.1941, Крагујевац, дете
Сајмишије 1942.
- Медина Јакова Бола, 1924, ученик
20.10.1941. Крајујевац
- Нахман ....., рођен у Нишу, штампар, имао своју штампарију
20.10.1941. Крајујевац
- ....., супруга Нахманова
Сајмишије 1942.
- .....Нахмана....., дете
Сајмишије 1942.
- .....Нахмана....., дете
Сајмишије 1942.
- Пинкас Леон(?), 1899, рабин, извор ЈИМ Београд
20.10.1941. Крајујевац
- Пинкас ....., супруга Леона Пикаса
Сајмишије 1942.
- Пинкас Леона ....., дете
Сајмишије 1942.
- Пинкас Леона....., дете
Сајмишије 1942.
- Пинхас (Алхалел) Хана-Анула, 1882, Јајце, од оца Исака, друга жена Исака Пинхаса.
Сџара Градишка 1942.
- Пинхас Исака Емануел, 1907, Крагујевац, обућар, умро у Бат-Јаму 1984.
Преживео рајџ
- Пинхас Исака Флора (удата Клем), 1910, Крагујевац, службеник, од 1943. у НОП-у, умрла 1982.
Преживела рајџ
- Пинхас Исака Нахман, 1912, Крагујевац, електричар, преживео рат под туђим именом на раду у Немачкој. Умро 1984.
Преживео рајџ
- Пинто Леон, 1874, Београд радник
20.10.1941. Крајујевац
- Пинто Леона Самуел, 18.8.1916, Крагујевац радник
20.10.1941. Крајујевац

- Пинто Леона Мика (Хајим), 1906, апотекар, завршио фармацију у Загребу, радио у Београду.
20.10.1941. Крајујевац
- Пинто ....., 1906, домаћица, супруга Мике Пинта
Сајмишиће 1942.
- Пинто Мике ....., дете
Сајмишиће 1942.
- Пинто Леона Рафелло, 10.11.1911, Крагујевац, штампар
20.10.1941. Крајујевац
- Пинто (Гетањо) Анријета, 1913, Скопље, кројачица, супруга Рафела Пинта, брат јој је преживео рат и живео је у Италији.
20.10.1941. Крајујевац
- Пинто Рафела....., дете
Сајмишиће 1942.
- Пинто Леона Сима, 10.3.1913, Крагујевац, техничар
20.10.1941. Крајујевац
- Пинто ....., домаћица, супруга Симе Пинта
Сајмишиће 1942.
- Пинто Симе ....., дете
Сајмишиће 1942.
- Розенберг (Александра и Јелене(Леви)) Ерна, 13. 2. 1926, Београд, ученица, Живела је у Крагујевцу у улици Светозара Милетића, ухваћена и отерана у логор на Бањици 12. 8. 1942, убијена 24. 8. 1942.
Бањица 1942.
- Судија Мони, 1903, Јагодина, дрогерист, доведен је из Јагодине и стрељан у Крагујевцу(Жени Лебл).
20.10.1941. Крајујевац
- Тајтацк Аврама Јеша, 1911, Јагодина, чиновник, доведен је из Јагодине и стрељан у Крагујевцу(Жени Лебл).
20.10.1941. Крајујевац
- Фишер Алберт, продавац бицикала, према подацима из 1932. живео је у Крагујевцу, у улици Масариковој 22, даља судбина непозната.
Непознато

ХП ПРИЛОЗИ

- Фрајнденфелд Евгеније, 25.9.1897, трговачки заступник, од оца Берхарда и мајке Антоније Мајер. Супруга Лили и ћерке Едита и Вера, преживеле рат и после рата живеле у Београду, Топличин венац 12.
Земун
- Фрајнденфелд Берхарда Јосиф, 28.5.1904, трговачки заступник
Становао је у улици Кнеза Михаила у Крагујевцу.
Земун или Сајмишће
- Фрајнденфелд Маргита, супруга Јосифа Фрајнденфелда
Сајмишће 1942.
- Хартман (Корна и Јулијане) Јохан, 8. 2. 1915, Бела Црква, берберин
Скела 1941.
- Холендер....., Београд, трговачки путник
20.10.1941. Крајујевац
- Холендер....., супруга Холендера-трговачког путника
Сајмишће 1942.
- Холендер....., дете
Сајмишће 1942.
- Шароли Лаци, 1908, Крагујевац, трговац, податке о породици Шароли дао је комшија Благоје Димитријевић.
20.10.1941. Крајујевац
- Шароли Сузана, 1908, трговац
20.10.1941. Крајујевац
- Шмуклер Розалија, 1875, Брашов, од оца Матијаса и мајке Розе, становала је са ћерком Соњом у улици Кнеза Михаила 2, убијена на Бањици 7.10.1942.
Бањица 1942.
- Шмуклер Хинка Соња, 25.5.1919, Осиек, службеник, убијена је са мајком на Бањици 7.10.1942.
Бањица 1942.
- Шнерсон Ноах, 1886, Београд, лекар
20.10.1941. Крајујевац
- Шнерсон Сара, 1888, Београд, лекар
20.10.1941. Крајујевац
- Шнерсон Ноаха Јосиф, 15.4.1923, Крагујевац, матурант, погино у борби са Немцима 2. 9.1941.
Поинуо у борби 1941.

Б) ФОТОГРАФИЈЕ И ДОКУМЕНТА

Особени знаци *Алма*
 Besondere Merkmale *Келие*

Потпис сопственика личне карте:
 Unterschrift des Inhabers der Personenstandskarte:
Аврам Леви

Лична карта Леви Аврама

М-651 М-1142 4-881
 ПРЕТСТОЈНИШТВО ГРАДСКЕ ПОЛИЦИЈЕ У КРАГУЈЕВЦУ
 POLIZEIVORSTAND — KRAGUJEVAC

М/212/45 Рег. бр. 3663
 Рег. Nr.

ЛИЧНА КАРТА
 PERSONENSTANDSKARTE

Презиме *Леви*
 Familienname *Levi*

Име *Аврам*
 Name *Avram*

Име оца *Мисир*
 Name des Vaters *Misir*

Занимање *Ауто-механичар*
 Beruf *Auto-mechaniker*

Датум и место рођења *12. III 1900 у Београду*
 Datum und Geburtsort *12. III 1900 in Beograd*

Брачно стање *женат*
 Familienstand *verheiratet*

9 сеп
 Крагујевац, Крагујевац
 Местополитско градско полицијско, Polizeivorsteher,
Милан

Друга страна личне карте

Пошврда о положеном возачком испитију Леви Аврама

Јаков Медина испред радње

Лична карта Јакова Медине

Главна продаја сређака Држав. класне лутрије колектуре Браће А. Васића у Крагујевцу

Извештава поштовану публику да има на продају велики избор доплатних сређака V класе.

Цена је сређакама 1/4 Дин. 250.— 1/2 Дин. 500.— 1/1 Дин. 1000.— Извлачење сређака почиње 10 фебруара и траје до 7 Марта 1940 г. У овој класи сретни играчи добијају Динара 57.000.000.— јер има да се извуче 3 премије

1	од Дин.	2.000.000
1	«	1.000.000
1	«	500.000
5	добитака од по	200.000
12	«	100.000
15	«	80.000
15	«	60.000
15	«	50.000
15	«	40.000

као и врло велики број добитака од Динара 30.000, 24.000, 20.000, 16.000, 12.000, 10.000 итд.

Продавница исплаћује играчима добитке одмах а сретне случајеве на захтев држи у највећој тајности. Зато сваки онај који није купио сређак у овом колу ма из каквих разлога, треба да је купи у најскоријој продајници сређака код заступника Браће А. Васића

Ј. А. Медине

у Крагујевцу Краља Петра ул. 71

ДОБА*, Крагујевец, Вилсонова 9

Одмор у дворишту, Самуел Медина

15/XII 1912

U-332

Zeugnis

Eudergesertigte bestätigte
 damit, daß Herr Samuel Medina
 in der Zeit vom 27/II 1912 bis 4/III 1912
 als Lyphiler meines erblindeten
 Mannes und vom 4/III 1912 bis früh
 als Pfleger bei mir tätig war.
 derselbe hat sich während dieser Zeit
 sehr fleißig und eifrig bemüht
 und wurde geliebt und hoch
 befreundet anbleiben. —

Y. Kramplitschek

Dental-Dr. Dr.
KRAMPLITSCHKE
 Wien, II. Unt. Augartenstrasse 36.
 Telefon 5443/VI

Alt-katholisches Bistum Osterreich
 Alt-katholisches Pfarramt St. Salvator
 Wien, I. Wipplingerstraße 8
 (Altes Rathaus)

Alt-katholisches Pfarramt
 Seelforgeamt

Pol. Bezirk: Wien Bundesland: Österreich
 Zahl: 180/38

~~Schule~~
 Taufstein

des hiesigen Geburts- und Taufbuchs, Band XV Blatt 44 wird hiermit amtlich bezeugt, daß

in Belgrad Jugoslavien
 am Zwölften November Eintausend acht hundert
achtzig, d. i. am 12. XI 1880
 geboren und am 8. April 1934 vom hies. Bischen Harri
Simon Bernauer nach alt-katholischem Brauche getauft wurde

Familien- und Taufname des Täuflings	<u>Medina Samuel Otto</u> <u>ehelicher Sohn des</u>
Vater	<u>Medina Jose Kaufmann</u> <u>in Belgrad</u>
Mutter	<u>Lisa Medina</u>

Notizen: Die Geburtsdaten sind entnommen dem Geburtsb. der 121. Wölk. u. Schulgemeinde Belgrad No 56, v. 8. III 1907 S. 145

Zusammen mit dem nachstehende eigenhändige Unterschrift und das beigedruckte Amtsiegel

Simon am 7. April 1938
J. K. Simon Bernauer
Simon

Кришћеница Самуела Медине

И. бр. 227

4-212

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ
КНЕЗА НАМЕСНИКА ПАВЛА

Бр. _____
29 јуна 1940 год.
Нови Сад

УГОВОР

закључен између управе Народног позоришта Дунавске бановине Кнеза Намесника Павла у Новом Саду, коју претставља потписани управник, с једне стране, и г. МЕДИНА САМУИЛА _____, по занимању бинског мајстора _____, држављанина југословенског _____, рођеног 22. VI. 1880. године, у Београду _____, припадника општине Београдске _____, с друге стране.

1) Г. МЕДИНА САМУИЛО _____ ангажује се као члан бински мајстор Народног позоришта Дунавске бановине Кнеза Намесника Павла.

2) Овај уговор склапа се на годину _____ дана, и траје од 1 августа 1940 до 31 јула 1941 _____, а продужује се аутоматски још за _____ дана, ако не буде отказан по тачки _____ овог уговора.

3) Плата ангажованог члана износи Дин. 1.500.-- _____ словима једна хиљада пет стотина динара _____ месечно.

Месечну плату члана сачињавају:

а) основна плата	Дин.	1.000.--
б) дневни додатак (за тоалету)	"	500.--
в) _____	"	_____
г) _____	"	_____
д) _____	"	_____

Укупно Дин. 1.500.--

и словима: хиљада пет стотина динара

Основна плата и дневни додатак (за тоалету) исплаћују се члану као редовне његове припадности сваког првог, а најдаље петнаестог у месецу унапред.

Додатак по приходу или по претстави, где је уговором предвиђен, исплаћује се члану најдаље за 10 дана у наредном месецу.

4) У случају болести прима члан све своје припадности за време од 90 дана, осим случајева побројаних одлуком Господина Министра просвете П. бр. 1678/35.

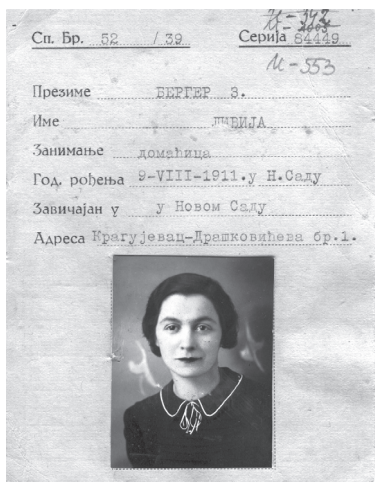
5) Од појединих примања уговорног члана наплаћују се све дажбине по законским прописима.

6) Уговорни члан дужан је уплаћивати у Централни пензиони фонд, сходно Уредби и Правилнику о Ц. п. ф., и у Болесничку благајну.

7) Члан се подвргава свим државним законима, прописима позоришне Уредбе, Правилника, Кућног реда, и Правилника Берзе рада, ако је њен члан.

Уговор о раду са позориштем у Новом Саду

Лична карџа Ливије Берјер

Тибор Браун са друјовима

Данијел Семниц

Мноћо јодина касније, Данијел и Радован

Медаља њраведника-аверс

Медаља њраведника-реверс

YAD VASHEM
Har-Hazikaron
Jérusalem

בזכרה
סוד המאולה
ה'תשס"ו

DANS LE SOUVENIR
RÉSIDE LE SECRET
DE LA RÉDEMPTION
(Baal Chem Tov)

יְדוּשֵׁם
הַר הַזִּיכְרוֹן
יְרוּשָׁלַיִם

תעודה
ATTESTATION

*Radovan et Rosa
Djonovich*

שפצו נפשם בכסף להצלת יהודים בתקופת השואה.
AU PERIL DE (על) VIE (גו) SAUVE DES JUIFS PENDANT L'HOLOCAUSTE

נטעו עץ בשדרת חסידי אומות העולם
PLANTE UN ARBRE DANS L'ALLEE DES JUSTES

ביום 1 טבת תשמ"ד   LE 12 Décembre-1983

בשם רשות הזיכרון ירושלים
Pour l'Institut du Souvenir Yad Vashem

בשם הוועדה לציון חסידי אומות העולם
Pour la Commission des Justes

...ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם... אשר לא יכרת. ייטעיהו גי'
...JE LEUR DONNERAI UNE PLACE ET UN NOM... QUI NE PERIRA PAS... ESME, 56

Повеља о медаљи њраведника

*Dr Moša Eli 1939. godine, ginekolog i hirurg.
(Muzej zdravstvene kulture KBC-a „Kragujevac“)*

*Моша Ели на бицикли,
1905. Трмбас*

*Hirurška intervencija 1939. koju izvode dr Eli i dr Stojanović.
(Muzej zdravstvene kulture KBC-a „Kragujevac“)*

Hiruški kolektiv u prolće 1935. godine. Sede sleva na desno: dr Dragomir Alempijević, dr Vida Stojanović-Lozanić, dr Moša Eli, dr Milan Zekavica. (Muzej zdravstvene kulture KBC-a „Kragujevac“)

Др Давид Ели са породицом

Porodica Judić-Eli kao domaćini desetak vojnika – Jevreja, koji su služili vojni rok u garnizonu, na praznik Pesah 1924. godine

Годишња скупштина

Крагујевачка Трговачка омладина одржала је своју годишњу скупштину у недељу 8. ок. м. г. После испуњеног дневног реда извршен је избор управног, надзорног и школског одбора и то:

За управни одбор: Петар Топаловић, трг., Радошко Кулиновић, трг., Драгомир Симоновић, трг., Драгољуб Богдановић, трг., Радован Радојевић, трг., Миша Јудић, трг., Урош Марковић, трг., Тихомир Милисављевић, трг., Тоско Јакупић, трг., Милан Голубовић, трг., Богдан Ерић, трг., Богољуб Јевђевић, трг., Миодраг Стојевић, трг., Јездимир Пауновић, трг., Тихомир Азаровић, трг. и Јарослав Милановић, трг.

За надзорни одбор: Милан Стефановић, трг., Драгољуб Митровић, трг., Драгомир Лујичић, трг., Богољуб Живковић, трг., Драгута Рајчавац, трг. и Обрен Вељковић, трг.

За школски одбор: Петар Крахтис, трг., Чедомір Бушетић, трг., Јеремија Азаровић, Милевој Антић, трг., Живојин Пешчић, трг., Јован Алазић, трг., Светозар Тасић, трг., Благоје Радомировић, трг. пом., Ђарђе Лечић, трг., Радомир Срејовић, трг., Адам Гарић, трг. пословаца, Славоко Ђоковић, трг. пом., Миљко Матић, трг., Сава Радојевић, трг., Драг. Милутиновић, трг. пом., Љивадин Јовановић, трг. пом., Момчило Мишовић, трг. пом., Милан Марјановић, трг. пом., Арсеније Јовановић, трг. пом., Љубомир Орозовић, трг. пом., Милош Крадојевић, трг. пом. и Богољуб Димитријевић, трг. пом.

У толико је жалоснија ова чињеница што очује овога малишана према њему поступа потпуно очински и родитељски, док матери која је ово дете родила и која треба да покаже много већу љубав него сама оца, овако немилосрдно поступа према малишану, као да хоће да га се отресе.

Немам овде намеру никогда да прешајем, али осећам да би овога малишана требало заштитити од ове бездушне мајке, јер овакво батинање већи не могли да поднесе ни одрасли и поготову једно дете од 8 година као што је он јер ако се овако са њиме и даље поступа, уворен сам да неће дуго бити у животу, јер ако је до васпитања, на овај се начин деца не васпитавају, већ има много и много и много бољих мера и начина за васпитање деце.

Из овога не се јавност уверити зашто данас има безброј деце која беже од својих родитеља и потуњају се по улицама а најзад гоњени главу приврћавају се крајева и као такви често падну полицији у руке, па верујем, да ако се овом малишану не нађе никаква заштита, да ће и њега ова судбина задесити па се надам да ће ово утицати и на ову бездушну мајку те ће једном престати са тузом свога детета и приступити првом родитељском васпитању. Уверујем је да ако и даље настави овакав поступак, да ће се њима неко ко ће дете ухватити за руку и овако испребједно и крваво причести полицији, који ће предузети потребне мере, противу овакве мајке.

С. С.

10091 46274

ПРЕТОЈНИШТВО ГРАДСКЕ ПОЛИЦИЈЕ У КРАГУЈЕВУ
POLIZEIVORSTAND — KRAGUJEVAC

Per. br. 2321
Reg. Nr.

ЛИЧНА КАРТА
PERSONENSTANDSKARTE

Презиме *Израил*
Familienname *Израил*
Име *Израил*
Name *Израил*
Име оца *Беквац*
Name des Vaters *Беквац*
Занимање *Трговач*
Beruf *Трговач*
Датум и место рођења *1908. Рајсвац*
Datum und Geburtsort *1908. Рајсвац*
Брачно стање *омачен*
Familienstand *verheiratet*
3-18 1941
Крагујевац, Крагујевац, Претстојни градске полициј, Polizeivorsteher, *Израил*

Лична карта Израила Конфина, друга страна

Извештај о скупштини Трговачке омладине Крагујевца

Уриел Буки Јудић исјред радње

Уриел Буки Јудић, њосле рајџа

Буки Јудић њосле рајџа, са друјом суйрујом и њасјорком

*Буки Југић са грујом суйрујом и
џасџорком*

*Буки Југић исуђред куће у
Крајџевицу*

Кућа Шнерсоновић, садашњи изјлед

РОБЕНА	Општина	Кашинер
	Срез	Кашинер
	Година	1885
НАДЛЕЖНА	Општина	Кладушев
	Срез	Кладушев
	Војни округ и број његовог регистра	Кладушев 2850

Род или струка	Јаулетари
Чин	Паредан 5 кл.
Презиме	Шнерсон
Очево име	Јосиф-Левин
Име	Ноах
Својеручни потпис	Н. Шнерсон Ноах

ВОЈНИ ОКРУГ КОМАНДАНТ,
 Стр. Пов. Бр. 2886
 1936

Официрска лејтимиација Ноаха Шнерсона

Број 1786
 № Рег. бр. 994
 No du registre

КРАЉЕВИНА ЈУГОСЛАВИЈА
 ROYAUME DE YUGOSLAVIE

СВЕДОЦБА О ДРЖАВЉАНСТВУ
 CERTIFICAT DE NATIONALITE

(Издата на основу §-а 4. Закона о држављанству од 21. септембра 1928. год. „Сл. Нов.“ Бр. 254.)
 Délivré en vertu de l'art. 4 de la Loi sur la nationalité du 21 septembre 1928. Journal Officiel, No 254.)

Гос. Ноаха Шнерсон, имања Кладушева
 М. 18. априла 1885 г., Кладуш-Кортењ из Кладушев срез
 M. 18. avril 1885 g., Kladus-Kortene de Kladus srez

висок: 165 см., обрад: Ожисти Оча: (боја) таве
 тит: см.; појде: ука: (којез)

особени знаци: нема
 и својеручни потпис: Н. Шнерсон
 et signature autographe: Н. Шнерсон

Услед нема

ДРЖАВЉАНИН ЈЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
 EST RESSORTISSANT DU ROYAUME DE YUGOSLAVIE

и записан је у општини Кладушев, срез Кладушев, бановине Фучине
 et domicilié dans la commune d' Kladus, srez Kladus, banovine Fucine

и да је заведен код Рег. бр. 994 у Книгу записаника Кладушев
 et qu'il est enregistré au No du registre 994 у Книгу записаника Kladus

Ова сведоцба важи до 100. (става) 1933 год.
 Le présent certificat est valable jusqu'à 100. (става) 1933 год.

Предстојник Градске Полицијe
Н. Шнерсон
 (Потпис старописане зовна)
 (Signature du chef de l'administration)

71512

Пошврда о држављанству Ноаха Шнерсона

ACTE DE MARIAGE

Extrait du Registre des Mariages

RÉPUBLIQUE
ET CANTON DE GENÈVE

DE

l'Arrondissement de l'Etat Civil de Plainpalais

Vol. 1913, page 14, N° 14.

Le Mercredi, vingt neuf Janvier mil neuf cent seize
ont été unis par le mariage, en conformité de la loi, à Plainpalais
nom Schneersohn Ioul Nouach
prénom Iulialaire
état civil docteur en médecine
profession
originaire d'origine russe
domicilié à Plainpalais
né à Hamensky (Russie)
le dix-huit Avril mil huit cent quatre-vingt cinq
fils de Schneersohn Leib
et de Bräina née Geller à

et
nom Landres Sarah
prénom Iulialaire
état civil docteur en médecine
profession
originaire d'origine russe
domiciliée à Plainpalais
née à Igoumen (Russie)
le quinze Novembre mil huit cent quatre-vingt cinq
fille de Landres Chaïm Zalkindal
et de Faï Nili Iulissa née Schatz à

Pour extrait conforme :

Plainpalais, le 15 Juin 1916.

N° 1129.
Coût 1.50

L'Officier de l'Etat Civil :

[Signature]

Suppléant

Венчаница Ноаха и Сары Шнерсон

Образац XI (уз чл. 121.)

ВОЈНИЧКА ИСПРАВА ВОЈНИЧКА ИСПРАВА

Презиме, (очево име) и име (надимак) *Вајса*
 Презиме, (очево име) и име (надимак) *Мабре Злајко*

МЕСТО РОЂЕЊА — МЕСТО РОЂЕЊА

Село *Сисајк*
 Општина *Заједарци*
 Срез
 Војни округ

Војничка књижица Злајка Вајса

СВЕДОЧАНСТВО О ВИШЕМ ТЕЧАЈНОМ ИСПИТУ (ИСПИТУ ЗРЕЛОСТИ)

SVJEDOČANSTVO O VIŠEM TEČAJNOM ISPITU (ISPITU ZRELOSTI)

Weiβ Zlatko
 Мама и Фајка
 3. децембра 1908 у Сисају

Преко уписку вођањом на вписку свакојко испитну и 10-Према изријачи рођањом на вишем тецајном испити и годишњим дијалог оцјенак из највишајшег разреда испитних одбор издаје ово сведочанство:

Видане Виданје *ријечени*

Вајс Злајко, свед. о вишем тецајном испитиу

576-1120

ЗЕМАЉСКА КОМИСИЈА СРБИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ СЛОБОДА ОКУПАТОРА И НИЈОВИХ ПОМОГАЧА.

Београд.

Прије овог акта радио је у Крагујевцу као инжењер кемича у вјеројамности или арсеналу под њим инжењер Златко Веис, рођен 1908 у Сисају, Јеврејске вјероисповјести.

Како није јад даље времена примио никаквих обавјести о вјеројамности да није страдао од окупатора то молим другарски налов, уколико му је било шта познато, да ме обавјести о судбини инжењера Златка Веиса из Сисаје.

Смрт фашизму-слобода народу

У Загребу, 1. октобра 1945.

Ing. Vilko Lehner
 Zagreb
 Fijačova ul.

ЗЕМАЉСКА КОМИСИЈА СРБИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ СЛОБОДА ОКУПАТОРА И НИЈОВИХ ПОМОГАЧА.

Одговорно поверениству за латне слободне Крагујевце

Загребе по овом тражењу и доставите нам резултате уз прозактак акта.

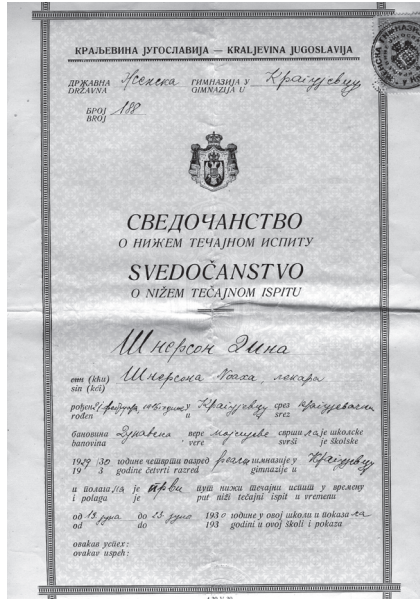
Потписује: *Lehner*

Поштраја за Злајком Вајсом

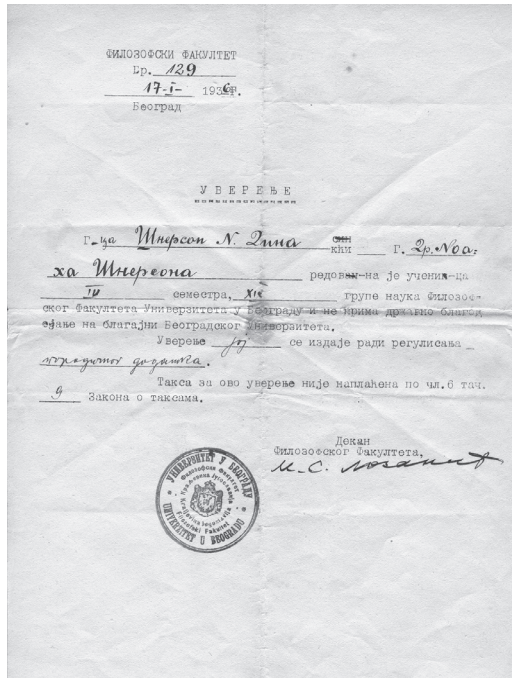

Ћерка Злајка и Дине
(Шнерсон) Вајс

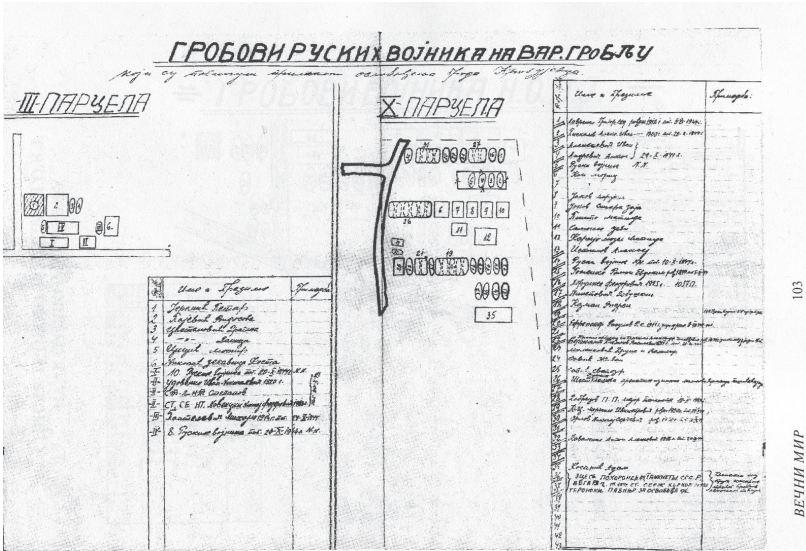
Дина Шнерсон, свед. о НТИ

Д.Ш. потврда да је
редовни студент

Скица варошког гробља

ВАРОШКО ГРОБЉЕ

Први траг о сахрањенима на овом гробљу датира још из средине 19. века, тачније из 1845. године. Међутим први убележени покојници у евиденцију овог гробља јесу из породице Огњановић (Младен и Петар). Они су сахрањени осамдесетих година 19. века, одмах са десне стране на уласку у Варошко гробље. Гробница им је још увек сачувана. Међутим како поједине угледне крагујевачке породице нису имале потомака то су многи гробови временом прекопани јер се о њима нико није старао. Један број потомака је напустио земљу из разноразних разлога, па многе гробове нико није ни обилазио дуг временски период.

Варошко гробље је по много чему занимљиво и јединствено. За разлику од других гробља на њему су у “Трећој парцели” сахрањивани крагујевачки Јевреји због чега је често називано “Јеврејско гробље”. У “Десетој парцели” сахрањивани су пацијенти из болнице који нису имали никога ко би о њима бринуо, скитнице, непознати, као и погинули војници у борбама за Крагујевац. У овој парцели сахрањени су и погинули немачки војници 1941. године за које је сачувана уредна документација као и 14 италијанских војника који су погинули 17. фебруара 1944. године код села Драгобраће.

Текст о варошком гробљу

Молийва за мрїве

Академик Енрико Јосиф

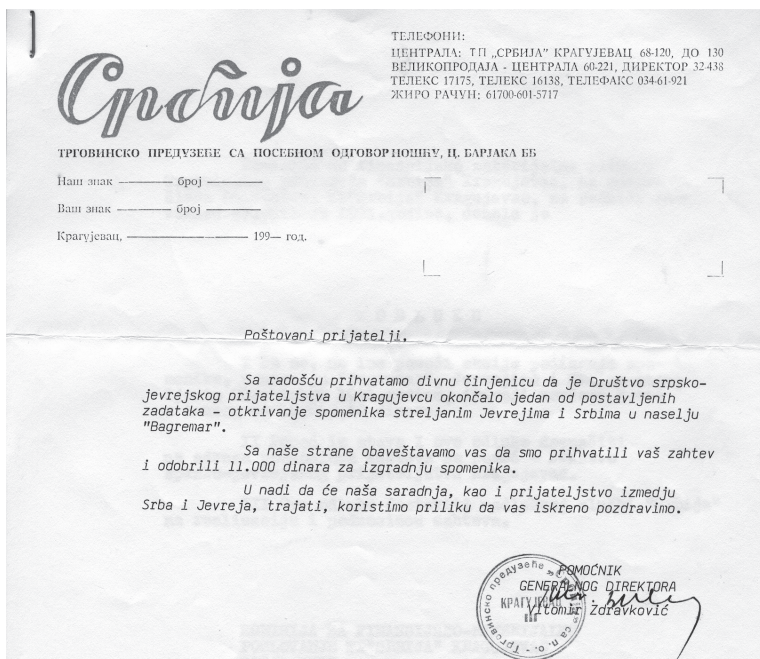
Академик Предраї Палавесїра

Амбасадор Александар Демајо

Станиша Бркић, председник Одбора ДСЈП

Како су нас помаћали

ПОШТОВАНИ СУГРАЂАНИ, ДРАГИ ПРИЈАТЕЉИ,

Припремајући своју фашистичку машинерију за масовно стрељање у Крагујевцу, немачки окупатори су 20. октобра 1941. године у овом граду — на простору некадашње Централне радионице — данашње Месне заједнице „Багремар“ стрељали 115 родољуба, међу којима је био и 41 Јеврејин, од њих преко 100 тада настањених на обалама Лепенице.

Друштво српско-јеврејског пријатељства Крагујевца као плод традиционалне судбинске сарадње српског и јеврејског народа, у оквиру пријатељских односа Србије и Југославије са Израелом и успостављања блиске сарадње Крагујевца и Израелског града *Bat Yama* покренуло је иницијативу за достојно обликовање спомен-обележја и уређење простора на месту где су стрељани јеврејски и српски родољуби. Укупно уређење простора и обликовање спомен-обележја биће поверено младим крагујевачким уметницима, о чему ће се старати посебно именован стручни жири и Одбор за изградњу споменика.

Пошто су за то потребна знатна материјална средства, молимо вас да у складу с вашим могућностима — могућностима вашег колектива одговарајући износ уплатите на жиро рачун Спомен-парка „Крагујевачки октобар“ број 61700-603-1328, са назнаком: за изградњу споменика стрељаним Србима и Јеврејима.

Унапред захвални,

ЗА ОДБОР ЗА ИЗГРАДЊУ
СПОМЕНИКА СТРЕЉАНИМ
СРБИМА И ЈЕВРЕЈИМА
У КРАГУЈЕВЦУ

Председник
Жарко Рајковић

ЗА ДРУШТВО
СРПСКО-ЈЕВРЕЈСКОГ
ПРИЈАТЕЉСТВА
КРАГУЈЕВАЦ

Председник
Станиша Бркић

Позив за помоћ

Z A P I S N I K

sa održanog sastanka Žirija za izbor spomenika streljanim Srbima i Jevrejima 1941. godine

ŽIRI: Nandor Glid, predsednik, Oto Logo, član, Nikola Koka Janković, član.

Sastanku prisustvuju i: Žarko Rajković, predsednik Odbora za izgradnju spomenika, Aleksandar Milosavljević, direktor Spomen-parka i Staniša Brkić, kustos Muzeja, predsednik Ogranka Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva.

Žiri u navedenom sastavu održao je sastanka 3. aprila 1991. godine u prostorijama Spomen-parka "Kragujevački oktobar" u Kragujevcu i konstatovao sledeće:

Na osnovu Odluke Odbora za izgradnju spomenika streljanim Srbima i Jevrejima 20. oktobra 1941. godine upućen je poziv trojici kragujevačkih umetnika - Jordanu Erčeviću, Miloradu Zorbiću i Zoranu Iliću da urade idejno rešenje da urade idejno rešenje.

Do predviđenog roka 22. marta 1991. godine svoja idejna rešenja predali su Milorad Zorbić i Zoran Ilić, dok je Jordan Erčević odustao.

Posle pregleda radova i izlaska na lokaciju Žiri se opredelio za rešenje Milorada Zorbića. Žiri takođe ceni napore drugog autora, ali smatra da se nije približio temi s obzirom na namenu i lokaciju.

Žiri smatra, s obzirom na ambijent i lokaciju, da se utor Milorad Zorbić proporcijom, formom i izborom materijala približio zadatoj temi.

Radi poboljšanja postojećeg rešenja Žiri predlaže autoru da:

Što se tiče platoa Žiri smatra da predloženi materijal nije dobar i predlaže da se izabere drugi materijal koji će biti trajniji i kontrastniji (granit crveni pirotski ili jablanički crni).

Isti materijal upotrebiti i za ploču, jednu, umesto predložene dve.

Tekst na ploči izvesti takođe od nehrđajućeg čelika, rezanjem.

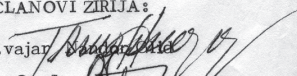
Sama ploča da ne leži na humku, već da autor potraži prikladnije rešenje.

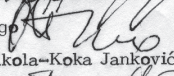
Žiri smatra da bi podizanjem platoa na desetak santimetra u celini ili stavljanjem malog postamenta ispod skulpture doprinelo monumentalnijem doživljaju spomenika, pa u tom smislu sugerise autoru dalju razradu rešenja.

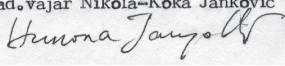
Na kraju, žiri upozorava da ovaj spomenik može biti dobar samo ukoliko realizacija bude maksimalno profesionalno izvedena i tehnički besprekorna.

3.04.1991. godine
u Kragujevcu

ČLANOVI ŽIRIJA:

prof.akad.vajar

akad.vajar Oto Logo

prof.akad.vajar Nikola-Koka Janković

Одлука жирија

No. SE-1201 lp/je

21.11. 1991.

DRUŠTVO SRPSKO-JEVREJSKOG
PRIJATELJSTVA

KRAGUJEVAC

Gosp. Staniša Brkić, predsednik

Dragi prijatelji,

Primili smo zahvalnicu koju ste predali našem Savezu povodom podizanja spomenika streljanim kragujevačkim Jevrejima.

S mnogo poštovanja i zahvalnosti smo pratili Vaša nastojanja i pripreme za osvećenje ovog spomenika. S istim osećanjem čitamo i reči zapisane u Zahvalnici iz kojih zrači osuđena svake mržnje. Nadamo se da ćemo imati prilike da i nadalje sarađujemo na programima koji obznanzuju poštovanje i ljubav među ljudima.

Srdačno Vas pozdravljamo,

Sekretar,

Luci Petrović

Predsednik,

David Albahari

Писмо Давида Албахарија

DRUŠTVO SRPSKO-JEVREJSKOG
PRIJATELJSTVA
K R A G U J E V A C

Obaveštavamo članove i prijatelje Društva srpsko-jevrejskog prijateljstva da u sredu 28.12.1994. u 17 sati u mesnoj zajednici "1. maj" organizujemo prednovogodišnje druženje. Pored raznovrsnog programa u čije osmišljavanje svi učestvujemo, organizovaćemo i promociju knjige našeg člana g. Miomira Minića "U potrazi za suštinom".

Svim našim članovima i prijateljima upućujemo najbolje želje i čestitke za nastupajuće praznike, Novu godinu i Božić.

Dodajte da se družimo.

Predsednik
Staniša Brkić

Једна од активностіи

Прво заусїавляње у Израелу

У Јаг Вашему

Пошћисивање Протокола о сарадњи Крајујевца и Баји Јама

Конференција за шћамју у Крајујевачкој ћимназији

Золіан Холендер са браћом

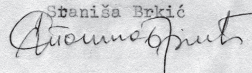
Са браћом у синаіоі

DRUŠTVO SRPSKO-JEVREJSKOG
PRIJATELJSTVA
-OGRANAK U KRAGUJEVCU-

Posle 48 godina provedenih u uverenju da je jedini iz svoje porodice preživeo holokaust Jevreja u IIsvetskom ratu, naš prijatelj Zoltan Holender pronašao je u Americi dva svoja brata. Početkom maja jedan brat dolazi u posetu Zoltanu Holenderu. Tim povodom naše Društvo, 10. maja u 20 sati u prostorijama KUD "Abrašević", organizuje svečani prijem za Zoltanovog brata iz Amerike. Pozivamo naše članove da svojim prisustvom uveličaju ovaj svečani trenutak.

Predsednik
Ogranka DSJP

Staniša Brkić

29. 4. 1994. g.

Позив члановима за дочек Золтановој браћи

Породица Зам, отац Адам, мајка Серена, браћа Александар (Шмул Пинхас) и Виљем и сесџре Ирена и Фаника

Теодора и Душан Милосављевић

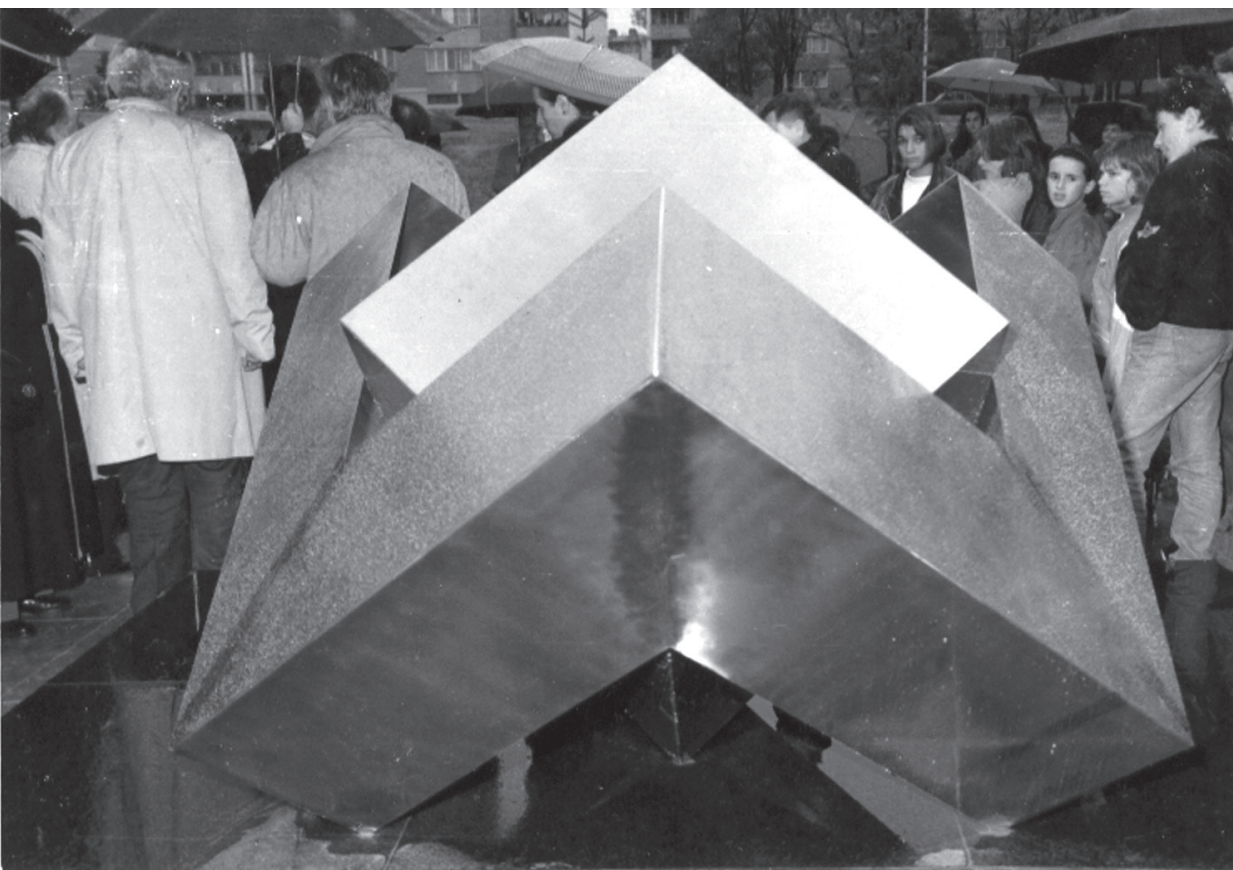

*Породица Милосављевић,
са децом Предрајом и
Браниславом*

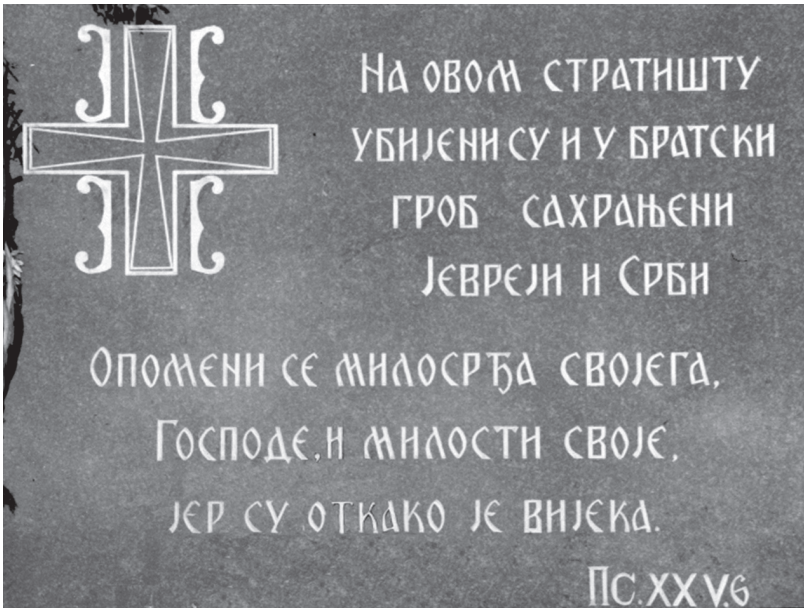

Са Золїаном, Ернесїом, Ханом и ћерком Браниславом

Са оtkривања Споменика сирeљаним Србима и Јеврејима

Плоча са њексѿом на српском језику

Плоча са њексѿом на хебрејском језику

XIII УМЕСТО ПОГОВОРА

РЕЧ ПОТОМКА

Одајем искрено признање Станиши Бркићу и Миломиру Митићу на вредном и упорном истраживачком раду чији је резултат ова историја јеврејског становништва у Крагујевцу. За Крагујевац сам вишеструко интимно везан. У Крагујевцу је пред Други светски рат живела готово комплетна породица моје мајке, њени браћа и сестре, њихови крагујевачки зетови. У Крагујевцу сам се родио, а у Крагујевцу се одиграла и велика трагедија, октобарска масовна егзекуција недужног становништва у којој су страдали готово сви чланови породице моје мајке рођене Јудић и зетови из породице Ели. За тај злочин и страшно страдање своје породице моја мајка је сазнала тек знатно касније, у селу Манђелос где смо се за време рата крили од нациста. Када је сазнала буквално је занемела и неколико месеци није могла да изусти ниједну реч и дуго је време на било потребно да опет проговори.

Занимљиво је да су српски историчари врло мало пажње посветили животу јеврејског становништва на тлу Србије, мада јеврејско присуство датира од најстаријих времена, а посебно после изгона из Шпаније, од XV века, када Јевреји шпанског порекла сефарди насељавају и наше крајеве.

А и када су писали, попут Тихомира Ђорђевића, писали су са доста предрасуда и зле воље па се ти текстови у новијим издањима дела Тихомира Ђорђевића или прећуткују или изостављају. Тек је у наше време Жени Лебл, иначе стално настањена у Израелу, упор-

но истражујући по бројним архивама, иако историчар аматер, урадила оно што је био посао професионалаца - у многоме осветлила живот Јевреја у Србији и Београду у последњих неколико векова. Тиме је постављен оквир за даља истраживања о животу, традицији и трагедији јеврејског становништва на тлу Србије. Посебно је занимљива прича о историјским турбуленцијама која укључује и повремене облике дискриминације и нетолеранције присутне у Србији у XIX веку, али и дугогодишњу борбу јеврејске заједнице за стицање грађанских права. То није било ни лако ни једноставно у мору присутних предрасуда и стереотипа. Та борба је успешно окончана Берлинским конгресом када је Србији од стране великих сила добијање независности условљено поштовањем грађанских права првенствено јеврејског становништва, али и осталих мањинских заједница. У сваком случају, доста материјала за један роман сингеровског типа. Могу сведочити да је Данило Киш управо о таквом роману размишљао и прикупљао грађу, али га је омега прерана смрт.

Станиша Бркић и Миломир Минић учинили су оно што је за јеврејску заједницу у Србији, али не само за ту заједницу, веома важно, обновили су памћење и сећање на познате крагујевачке јеврејске породице којима би се без ове документоване историје временом највероватније затро сваки траг, али и на оне храбре и часне Србе, «праведнике», који су по цену запрећене смртне казне крили Јевреје. Моја мајка за живота није желела да прича о прошлости која је наличила на неку голему фатазмагорију, на ружан сан. Као и многи други носила је у срцу своје најдраже, сентименталне успомене на крагујевачко детињство и младост, али све оно што се касније догодило, у крагујевачком октобру 1941. године, у тој мери било је трауматично да је свако сећање изазивало само бол и ћутњу. У рату су нестали бројни сведоци како некадашњег мирног живота тако и потоњег страдања, нестала су и документа, а са њиховим нестанком сведочанство о једном времену и људима у њему. Књига о Јеврејима у Крагујевцу сигурно ће се још допуњавати накнадним сведочанствима, личним историјама и фотографијама, а остаје и простор за допуну неких поглавља из историје Јевреја на тлу Србије, сложеној и комплексној историји, или о улози Српско - јеврејског друштва која није у свему позитивна, већ је у једном делу била и политички манипулисана. Но, ту врсту примедби оставимо за неку другу прилику јер је за главни део књиге о Јеврејима у

XIII УМЕСТО ПОГОВОРА

Крагујевцу, небитна. Мени као потомку крагујевачких Јевреја остаје захвалност за племенит, драгоцен посао који су до сада у своме истраживању обавили Минић и Бркић.

Филип Давид

A MODEL OF TRUTH-TELLING

This historical monograph by Staniša Brkić and Milomir Minić is a book that carries far greater weight and importance than its slimness might at first suggest. Its theme is the history of the Jews of Kragujevac in the context of Serbian history. Inevitably, its most intense focus is on the obliteration of that community during and after the massacres of October 1941.¹ So the book combines the widest possible panoramic perspectives ('Jews on Serbian soil', 'Jews in Serbia', 'The Second World War in Serbia', etc.) with close-up views of one particular small minority in one particular Serbian town, leading up to precisely the moment of that minority's destruction in October 1941, continuing with its aftermath in the terrible fates of Jewish women and children in the Staro Sajmište and Banjica concentration camps in Belgrade in early 1942, and concluding with the consequences today.

Close-ups are the book's core. So we learn snippets of information about where the Jews of Kragujevac came from, their names, families, jobs and professions, their wealth or lack of it, their education and training, their clubs, sporting and leisure pursuits, the names and dates of birth of their children, how they behaved when they were captured and taken to be shot, and how a very few escaped. And we learn of their own desperation and heroic bravery, and the heroic bravery of some Serbs who helped and hid them.

The result of these interwoven perspectives is profoundly insightful and there are wider implications of many kinds for readers. For one thing, from the wealth of detail, from the piling on of fact after incidental fact, one can hardly help thinking – how real these people of Kragujevac were, in some ways so fine, so brave, so heroic, and in others so inconsequential, so typical, so ordinary. In short, how very much like most of us.

While the roll call of names and families is always modestly stated and dignified, it is never just a catalogue. In much of the genealogical writing, the undertone of mourning is ever-present, and at times even the unmistakable burden of a kind of slowly mounting drone, like that of an unstoppable Old Testament lamentation, seems to arise from somewhere deep down within the book's limpid and transparent language. And in

---

¹ The word 'massacres' is given in the plural here because separate Nazi atrocities took place in the villages of Maršić, Mečkovac [aka Ilićevo], Grošnica and Beloševac on 19th October 1941, as well as in Kragujevac on 20th October and at Šumarice itself on 21st October.

НАЧИН КАЗИВАЊА ИСТИНЕ

Ова историјска монографија Станише Бркића и Миломира Минића јесте књига која има далеко већу тежину и важност него што би се, гледајући њен обим, то претпоставило. Тема је историја Јевреја из Крагујевца у контексту српске историје. Самим тим, најјачи фокус је усмерен на уништење целе те заједнице у току и после масакара октобра 1941¹. Тако ова књига комбинује најшире могуће панорамске перспективе (*Јевреји на њилу Србије, Јевреји у Србији, Друји свейски раји у Србији*, итд.) са погледом у гро-плану на једну одређену невелику мањинску групу у једном одређеном српском граду, водећи нас прецизно до оног момента када је та мањинска група просто збрисана октобра 1941. године, настављајући причу са последицама страхотних судбина јеврејских жена и деце у концентрационим логорима на Старом сајмишту и Бањици у Београду почетком 1942. године и завршавајући са последицама данас.

Ови гро-планови су језгро књиге. Тако сазнајемо из одломака информација одакле су дошли Јевреји у Крагујевац, која су њихова имена, породице, послови и професије, какво им је богатство или немање истог, какво је њихово образовање или обука, њихови клубови, спортске или забавне активности, имена и датуми рођења њихове деце, како су се понашали када су хапшени и одвођени на стрељање и како је неколицина успела да побегне. Сазнајемо о њиховом личном безнађу и херојској храбрости као и о херојској храбрости неких Срба који су им помагали и скривали их.

Резултат ових испреплетаних перспектива је дубоко перцептиван и за читаоца ту постоје далеко шире и разноврсније импликације. Као једно, на основу богатства детаља, на основу гомилања једне узредне чињенице на другу, читалац не може да не помисли – колико су били стварни ови грађани Крагујевца, на један начин толико дивни, тако храбри, такви хероји, а на други начин тако недоследни, тако типични, тако обични. Укратко, колико слични већини од нас.

Иако је списак имена и породица увек наведен скромно и достојанствено, он не представља само каталог. Кроз већи део генеа-

1 Реч "масакара" је овде дата у множини јер се односи на нацистичке страхоте које су се одвојено десиле у селима Маршић, Мечковац (односно Илићево), Грошница и Белошевац на дан 19. октобра 1941, као и у Крагујевцу дана 20. октобра и у самим Шумарицама на дан 21. октобра.

all the detail there is always a discernible pattern: the details of the lives and deaths reveal the pattern, and vice-versa. So the double sense of intimacy and monumentality criss-crosses the entire book.

Of course under this fabric, behind the writing, in order to reveal such richness of detail, a kind of archaeology has been performed. A huge field of collective memory and interpretation whose superficial texture may *seem* familiar has been excavated and re-excavated by the authors with meticulous and painstaking precision. Their evidence includes artefacts, photographs, official documents, and oral and written testimonies of victims, witnesses, survivors and their families. All existing 'facts' have been examined, re-examined and re-combined with new findings. Both as normative 'good historical practice' and specifically because of the tortured knots, twists and tangles of Serbian history and the shifts in ideologies over the last sixty years, the interpretations of all previous commentators and analysts have had to be tested and revalued.

Such a deconstructive method is of course necessarily slow, patient, quiet, and modest. Nor is such an endeavour easy to carry out and there are no short cuts. Stamina and dedication are needed. So is constant and disciplined application of the intellectual constraint of doubt to the passionate and sometimes unruly desire for truth-at-all-costs.

* * *

Backed by the wider historical contextualisations provided by Milomir Minić, who used to work in the Library of the National Museum in Belgrade, the previous works of Staniša Brkić as researcher, historiographer and curator have direct bearings on our understanding of this present book.

Mr. Brkić is the leading and the most distinguished contemporary expert in the world on the Kragujevac massacres of October 1941. As Head of the 21st October Memorial Museum since 1992, and as a senior scholarly researcher at the Kragujevac October Memorial Park at Šumarice since 1982, his professional job has first and foremost necessitated detailed factual knowledge of the massacres themselves and of all relevant events surrounding them. It might fairly be said, then, that the duty of historical research that has been placed upon Mr. Brkić has led him inexorably to examine and investigate what happened to the town's Jews, as one component in the overall tragedy.

лошког навођења провлачи се и непрекидно је присутан тон јади-ковке, повремено чак непогрешиви бруј нарастајућег брундања као онај незауостављиви ламент из Старог завета, изгледа као да извире однегде из непојамних дубина бистрог и прозачног језика којим је књига писана. И у сваком најситнијем детаљу увек постоји јасно одређени образац: детаљи о (нечијем) животу и смрти откривају образац и обратно. Стога целу књигу изукрштано прожима дво-струки осећај интимности и монументалности.

Наравно, испод овог ткања, иза овог писања, да би се откри-ло такво богатство детаља, примењена је нека врста археологије. Огромно поље колективног сећања и интерпретације чија површин-ска структура може да се на *први поглед* учини познатом, ископавана је и прекопана од стране аутора са беспрекорном и брижљивом пре-цизношћу. Њихова евиденција обухвата рукотворине, фотографије, званична документа, као и усмене и писмене изјаве жртава, сведока, оних који су преживели и њихових породица. Све постојеће *чиње-нице* су испитиване и преиспитиване и поново комбиноване са но-вим налазима. Како у смислу нормативне *добре историјске праксе*, а нарочито због измучених чворишта, обрта и замршености срп-ске историје и услед промена идеологија у току последњих шесде-сет година, све интерпретације претходних коментатора и анали-тичара морале су да се истраже и поново процене.

Такав деконструктиван метод је наравно по потреби спор, стр-пљив, тих и скроман. Нити је пак лако изнети такав напор, а пре-чице не постоје. Потребна је издржљивост и посвећеност. Исто та-ко је потребна стална и дисциплинована примена интелектуалне уздржаности и сумње у страствену и понекад неконтролисану же-љу за истином пошто-по то.

* * *

Подржани ширим историјским контекстуализацијама које је прибавио Миломир Минић, раније запослен у библиотеци Народ-ног музеја у Крагујевцу, претходни радови Станише Бркића као ис-траживача, историографа и кустоса имају директног утицаја на на-ше разумевање ове садашње књиге.

Господин Бркић је водећи и најцењенији савремени стручњак на свету о масакру у Крагујевцу октобра 1941 године. Као руково-дилац Спомен музеја *21. октобар* од 1992. године и као виши на-

Even so, focusing on the fate of the Kragujevac Jews as a major topic of study in its own right was by no means demanded of him and less still inevitable. Yet in terms of both human values and scholarship, Mr. Brkić's decision to devote a book to the Kragujevac Jewish tragedy combined with the specific qualities of the result provides an important model for future historical research, as I will now show.

* * *

Among many passages from Mr. Brkić's previous publications that might be quoted to cast light on his research methods and on the values upon which these are founded, two short extracts seem particularly apposite.² The first comes from his bilingual Serbian and English information leaflet entitled *Kragujevačka tragedija / The Kragujevac Tragedy*. With the utmost carefulness and precision, Mr. Brkić writes:

In our unofficial sources, estimates of the number of people killed range from 3,000 to 8,000. The State Commission for war crimes in Kragujevac, which was set up in 1945, verified that 2,324 people were shot on 20 and 21 October 1941. This figure does not include the victims who were killed in the surrounding villages [...] Basing its figures on research into all available sources, the 21st October Memorial Museum has at its disposal the data that 2,797 men, women and children were executed: 411 victims on 19 October, 114 on 20 October and 2,272 on 21 October. According to the research so far completed, 61 people survived the executions.³

In this passage, Mr. Brkić has simply stuck to the facts that he has verified by his own personal research. By doing so, he has gently, firmly and once-and-for-all exploded the myth of the 'magical' number 7,000 that by now has been linked all over the world to those who perished in the Kragujevac massacres.⁴ Furthermore, in exploding this partic-

2 Mr. Brkić has already allowed me to quote these extracts to illuminate key points in the postscript to my book of poems *The Blue Butterfly (Plavi leptir)*, whose starting point is the Šumarice massacre. See 2007: 132 and 126; and 2008: 133 and 126.

3 Brkić, undated, re-translated by Vera V. Radojević & RB.

4 For discussion of the possible sources of this myth, see Berengarten 2007: 130-132, and 2008: 131-133.

учни истраживач Спомен парка *Крајујевачки октобар* у Шумарицама још од 1982. године, његов професионални рад је прво и пре свега захтевао детаљно, чињенично знање самих тих масакара као и свих односних околности које су их окруживале. Зато се с правом може рећи да је г. Бркића дужност историјског истраживања које му је припало неумољиво водила ка испитивању и истраживању онога што се десило са градским Јеврејима, као једне од компоненти свеопште трагедије.

Чак и тако, од њега се није захтевало фокусирање на судбину крагујевачких Јевреја као на главну тему студије у сопственом праву, али тим пре је то било неизбежно. Ипак, у смислу како људских вредности тако и науке, одлука г. Бркића да посвети књигу трагедији крагујевачких Јевреја, у комбинацији са специфичним вредностима датог резултата, даје један важан модел за будуће историјске истраживаче, како ћу сада и показати.

* * *

Међу многим одломцима из раније објављених радова г. Бркића, које треба навести како би се уперила светлост на његове истраживачке методе и на вредности на којима су оне засноване, два кратка извода изгледа да су нарочито примерена². Први се налази у његовој двојезичној српско-енглеској информативној брошури насловљеној *Крајујевачка трагедија / The Kragujevac Tragedy*. Са највећом пажњом и прецизношћу г. Бркић пише:

По нашим незваничним изворима, процене стрељаних крећу се од 3.000 до 8.000. Државна комисија за ратне злочине у Крајујевцу, која је основана 1945, утврдила је да је 2.324 људи било убијено 20. и 21. октобра 1941. Овај број не обухвата жртве које су стрељане у околним селима [...] Заснивајући своје бројке на истраживању свих расположивих извора, Спомен музеј 21. октобар има податак да је 2.797 мушкараца, жена и деце стрељано: 411 жртва на дан 19. октобра, 114 на дан 20. октобра и 2.272 на дан 21. октобра.

2 Г. Бркић ми је већ раније дозволио да цитирам ове изводе како бих осветлио кључне тачке у постскриптуму моје књиге песама *The Blue Butterfly (Плави лејџер)*, чије је исходиште масакр у Шумарицама. Види 2007: 132 и 126; и 2008: 133 и 126.

ular myth, he has implicitly challenged the repetitive and familiar cycles of *all* those myths built on hearsay, hearsay built on lies, lies built on myths (and so on) that are the perennial weapons of the moulders of public opinion who 'require' the compliance, complicity and conformity of 'ordinary' folk.

In the second passage, from his longer study *Ime i broj* [*Name and Number*], we see exactly the same kind of quiet, definite, authoritative statement, but with implications that are even more trenchant.

A number of historians have written about the massacre in Kragujevac within the framework of other, wider topics. A very small number of them have dedicated their writing to this topic alone. Even though both German and Serbian historical sources have been either fully accessible or fully available to them, they have chosen not to use them. Instead they have remained imprisoned in symbolism and therefore in default of historical science and historical truth.

Not one single objective study on the shooting in Kragujevac has been written to this day: that is, no study free from the fetters and errors of ideologies and myths, based on documentation, and thus fully and properly honouring the requirements and principles of historical science.⁵

What is notable here is not only Mr. Brkić's commendable reticence, but his total commitment to „historical science“, that is, to history as a *scientific discipline*, and thus to historical truth, despite (and even in the face of) „oppression, ideological prejudice and myth“. Clearly, then, none of the constrictions and excesses of ideologies, whether of religious creed or political affiliation, affect Mr. Brkić's cool judgement. As for his own values, it might well be argued that these consist, precisely, in his determined, even dogged loyalty to the objective truth that must necessarily underpin honest scholarship, just as it must underpin justice itself.

All of this of course inspires our confidence: that Mr. Brkić is independent, unbiased and therefore reliable. And connected and interwoven into our sense of authorial trustworthiness is yet another sense: how cleanly the language of these two Serbian historians embodies Vuk Karadžić's advice, "Write as you speak." It is well known that the achieve-

5 Brkić 2007: p.9 This extract tr. Vera V. Radojević and RB.

*Према до сада обављеном исцртавању, 61 стипендик је преживео стирељања.*³

У овом одломку, г. Бркић се једноставно држао чињеница које је проверио својим личним истраживањем. Учинивши то, он је благо, чврсто и једном-заувек уништио мит о *маичном* броју од 7.000 који је до сада у целом свету повезиван са онима који су нестали у крагујевачким масакрима.⁴ Штавише, разневши баш овај мит, он је имплицитно оспорио понављане и познате циклусе свих тих митова који су грађени на томе ко је шта чуо, на рекла-казала грађеним на лажи, на лажима грађеним на митовима (и тако даље), а који служе као вечито оружје за формирање јавног мњења које захтева удвориштво, саучесништво и поводљивост обичног народа.

У другом одломку, из његове дуже студије *Име и број*, видимо тачно ту исту врсту тихог, одлучног, ауторитативног исказа, али са импликацијама које су још снажније:

*Више историчара обрађивало је стирељање у Крагујевцу у оквиру широким тема о којима су писали. Врло мало њих посветило је своје радове само овој теми. И поред тога што су историчарима били доступни, или моћи и морали бити доступни сви историјски извори немачке и наше провинцијеније за истраживање о овом догађају, они нису искористили. Остали су заробљеници симбола и због тога су остали дужни историјској науци и историјској стипенији. До данас није написана објективна студија о стирељању у Крагујевцу, студија ослобођена стереота и заблуда идеологија и мита, која би била заснована на документима и која би до краја испоставила захтеве и принципе историјске науке.*⁵

Оно што је овде видљиво јесте не само г. Бркићева хвалевердна уздржљивост, него и његова потпуна посвећеност историјској науци, то јест, историји као научној дисциплини и на тај начин исто-

3 Бркић, без датума. Превод прерадили Вера В. Радојевић и РБ.

4 Ради дискусије о могућим изворима овог мита, види Беренгартен 2007: 130-132 и 2008: 131-133.

5 Станиша Бркић, *Име и број*, Крагујевачка трагедија 1941, Спомен-парк "Крагујевачки октобар", Крагујевац, 2007 стр. 9. Овај превод Вера В. Радојевић и РБ.

ment of a transparent style (a style that is not a style) is no mean technical feat. But such an achievement is not simply 'literary'. This book's clarity of diction itself reveals qualities of mind and character. From the transparency of their language, the reader immediately realises how dignified, how respectful and how humane is the world-view of these two Serbian historians.

As far as Mr. Brkić's work in and around Kragujevac is concerned, the language of the book itself is a precise indication of the gentle, modest and accepting humanity that he brings to his research, inspiring trust and confidence among the many individuals in Šumadija with whom he has come in contact in the course of his work, above all when he has had to present searching and painful questions to survivors and families of victims. Those of us lucky enough to know him personally will readily attest this combination of qualities.

* * *

I think it is no exaggeration to say that Staniša Brkić has brought about a quiet revolution in our overall understanding of the Kragujevac tragedy. Though this achievement is by no means his alone, his work has been at the forefront of much needed post-titoist reevaluation. This is important for many reasons, not least because the Kragujevac massacre marked a crucial turning point in the Second World War in Yugoslavia. Today, the results of Mr. Brkić's day-to-day research into the 1941 massacres are clearly visible. They have involved: first, reorganisation of the exhibits in the Šumarice Memorial Museum; second, the publication of several new and revised information brochures; and, third, his authoritative study *Ime i broj: Kragujevačka tragedija 1941*.⁶

With regard to the tragedy of the Kragujevac Jews, his achievement is no less remarkable, even though in this present book, with typical modesty he has taken pains to avoid mentioning his own crucial role. First, there was the establishment of the *Kragujevac Serbian-Jewish Friendship Association* in 1989, which was founded only due to his dedicated and persistent work behind the scenes. Second, again through his efforts, relations were established in 1991 between the Kragujevac October Memorial Park and the Yad Vashem Holocaust Museum in Jerusalem.⁷ And third,

6 Brkić 2007.

7 With Mrs. Miriam Aviezer and Mr. Zvi Locker.

ријској истини, упркос (чак у суочењу са) опресијом, идолошким *ипредрасудама и мишловима*. Стога је јасно да ниједна од забрана или експреса било које идеологије, религијских уверења или политичких припадања, не утичу на г. Бркићево хладнокрвно просуђивање. Што се тиче његових сопствених вредности, може се устврдити да су оне садржане, прецизно говорећи, у његовој одлучној, чак тврдокорној лојалности објективној истини која нужно подупире поштenu науку, баш као што мора да подупире и саму правду.

Све ово наравно подстиче наше поверење: да је г. Бркић независан, да је без предрасуда и стога поуздан. А повезан и уткан у наш смисао ауторске веродостојности, постоји још један смисао: како јасно језик ова два српска историчара оваплоћује савет Вука Караџића: *Пиши као што говориш*. Добро је познато да постизање транспарентног стила (стил који то није) уопште није техничка вештина. Али једно такво достигнуће једноставно није *литерално*. Јасноћа дикције ове књиге открива квалитет ума и карактера. На основу јасноће њиховог језика, читалац одмах схвата колико су часни, колико су пуни поштовања и колико је хуман поглед на свет ова два српска историчара.

Што се тиче г. Бркићевог рада у Крагујевцу и околини, језик саме књиге је тачан показатељ благе, скромне и пуне прихватања хуманости коју он уноси у свој истраживачки рад, побуђујући поверење и искреност код многих појединаца у Шумадији са којима је долазио у додир у току рада, пре свега када је морао да поставља захтевна и болна питања онима који су преживели, као и породицама жртава. Они од нас који имају ту срећу да га лично познају спремно ће потврдити ову комбинацију његових квалитета.

* * *

Мислим да није претерано рећи да је Станиша Бркић изазвао тиху револуцију у нашем свеукупном поимању трагедије Крагујевца. Иако ово достигнуће свакако није само његово, његов рад се налази на првој линији преко потребне пост-титоистичке ревалуације. Ово је важно из много разлога и то не само зато што крагујевачки масакри означавају круцијалну тачку обрта у Другом светском рату у Југославији. Данас су јасно видљиви резултати Бркићевог свакодневног истраживања масакара из 1941. године. Они су проузроковали: прво, реорганизацију поставки у Спомен-пар-

thanks again to his work and advocacy, despite institutional lethargy and some degree of local bureaucratic opposition, 50 years to the day after the first Nazi massacre of Jews and Serbs in Kragujevac, on 20th October 1991 a monument was dedicated at the site with inscriptions in Serbian and Hebrew. And, thirdly, now there is this book.

We await further developments from his research whenever the time is ripe, for many important questions about the Kragujevac tragedy still remain unanswered. Furthermore, owing to an extraordinarily complicated history over the last sixty years, Serbia is a field that is still full of puzzling, hidden, and disturbing secrets concerning the tragic fates of thousands of individuals during and in the immediate aftermath of the Second World War, many of which are likely to remain forever buried. The work of historians of the calibre of Staniša Brkić and Milomir Minić gives us at least hope that some areas of this field, however small, may one day be excavated.

* * *

This book points out clearly that in the history of Serbian-Jewish relations, anti-Semitism did exist. Nineteenth century travellers to Belgrade from other countries pointed out the miserable conditions in the Belgrade Jewish community. However, to the credit of the Serbs, the point is also carefully made in the book that at no point in history did Serbs ever of their own accord organise pogroms of the kind that are the shame of many other countries in Europe. As far as local conditions were concerned shortly before the Second World War, we learn that:

Because of Kragujevac's strong industries, members of many ethnic and religious groups lived there: Russians, Czechs, Germans, Slovenes, Croats, Muslims, Jews, Arumonians (Vlachs) and others; and among them harmonious relations were the general rule. It may be fairly stated too that relations towards the Jews were correct, indeed they were much more than that: there were a number of mixed marriages, [. . .] and many joint businesses and medical practices; and children got to know one another in games, sport, parties and entertainment, as adults did in politics and café life, on trips and outings, and through various local committees and philanthropic groups [. . .] From the point of view of Kragujevac citizens, Anti-Semitism

ку у Шумарицама; друго, издавање неколико нових и ревидираних информационих брошура; и треће, издање његове ауторитативне студије *Име и број, Крајујевачка трагедија 1941.*⁶

У погледу трагедије крајујевачких Јевреја, његово достигнуће није мање значајно, чак иако је у овој садашњој књизи, са типичном скромношћу, покушао да на сваки начин избегне помињање своје сопствене одсудне улоге. Прво, ту је оснивање Крајујевачког огранка *Друштва српско-јеврејској пријатељства* 1989. године, које је основано захваљујући његовом посвећеном и непрекидном раду иза сцене. Друго, опет као резултат његових напора, успостављени су односи 1991. године између Спомен-парка *Крајујевачки октобар* и Јад Вашем музеја о холокаусту у Јерусалиму.⁷ Треће, опет захваљујући његовом раду и заузимању, упркос институционалној латаргији и одређеном степену отпора локалне бирократије, тачно у дан на 50 година од првог масакра Јевреја и Срба у Крагујевцу, дне 20. октобра 1991. откривен је споменик на том месту са натписима на српском и хебрејском. И четврто, ево сад и ова књига.

Очекујемо даљи развој који проистиче из његовог истраживања, кадгод време за то сазри, јер су многа важна питања о Крајујевачкој трагедији још увек остала без одговора. Штавише, услед изузетно компликоване историје задњих шездесет година, Србија представља поље које је још увек пуно збуњујућих, скривених и узнемирујућих тајни које се тичу трагичних судбина хиљада појединаца у току и непосредно после Другог светског рата, од којих ће вероватно многе остати закопане заувек. Рад историчара какви су Станиша Бркић и Миломир Минић бар нам даје наду да неке области из тог подручја, без обзира како мале, могу једном бити расветљене.

* * *

Ова књига јасно указује да је у историји српско-јеврејских односа уистину постојао анти-семитизам. Путници деветнаестог века који су долазили у Београд из других земаља указивали су на бедне услове београдске јеврејске заједнице. Међутим, за похвалу Србима, у књизи се брижљиво истиче да ни у једном преокрету историје Срби нису из сопствених намера организовали погроме оне врсте који

6 Станиша Бркић, *Име и број...*

7 Са г-ђом Мирјам Авиезер и г. Зви Локером.

*seemed like something faraway and foreign.*⁸ (tr. RB and Vera V. Radojević.)

In contrast to this the point is made at the end of the book that, despite a few mixed marriages:

*In Kragujevac there are no longer any Jews left alive who were born before the War. Nor are there any young people who have both a Jewish mother and a Jewish father. There are a few descendants who were born in mixed marriages. Naturally they respect both Serbian and Jewish traditions and customs.*⁹ (tr. RB and Vera V. Radojević)

In their perverted and depraved way, the Nazis and their collaborators all over Europe seem to have genuinely believed that the 'elimination' of their Jews would bring them purification, even ennoblement. But we know now that every country in Europe from which Jews were eradicated has suffered not only a loss of diversity, talent and depth but an immediate brutalisation from which it has still not fully recovered. For such coarsening always involves an insidious, long-term malaise: a thinning, narrowing and cheapening of human values, and a corresponding thickening and constricting of racial and tribal myths around clarity of judgement. The same truth applies, of course, to every society in which any kind of racism is condoned. In the face of all such tendencies, the work of Stanisa Brkić and Milomir Minić stands firm, upholding universal human dignity, civility and reason.

These last remarks may perhaps also suggest why, when one is reading *The Jews of Kragujevac*, gradually and almost without realising it one begins to realise that this book stands for far more than it says. The hidden thread that runs through it, which never even needs to be stated by its authors, shines through it so clearly that any reader with even the most basic knowledge of the material can scarcely avoid tracing it. For from its interweaving of meticulously researched historiographical detail with wider, fuller humane perspectives, the realisation dawns that this book could and should become a model, indeed a paradigm, for the work of future historians. As a model of historical truth-telling, this book by Staniša Brkić and Milomir Minić shows that the act of telling

---

8 See p. 59.

9 See p. 87 above.

су на срамоту многих других земаља Европе. Што се тиче локалних услова непосредно пред Други светски рат, сазнајемо да:

Збој снажне индустрије у Крајујевцу су живели припадници многих народа: Руси, Чеси, Немци, Словенци, Хрвати, Муслимани, Јевреји, Цинцари, Роми и други, а међу њима владао је хармоничан однос. Благо је рећи да је однос према Јеврејима био коректан, био је много више од тога: било је неколико мешовитих бракова између Срба и Јеврејки и Јевреја и Српкиња; било је више заједничких ирговина, ординација; деца су се дружила у школи, забавама, спорти, одрасли у школици, кафанама, на излетима, разним синдикалним и добротворним скуповима...

Антисемитизам, из уста Крајујевчана, био је било нешто далеко и страно.⁸

Контраст овој тврдњи дат је на крају књиге да, упркос неколико мешовитих бракова:

У Крајујевцу више нема међу живима Јевреја рођених пре рата. Такође, нема ни млађих који су и њихови мајци и њихови оци Јевреји. Има неколико њиховака који су рођени у мешовитим браковима. Они, њихови родители ствари, њихову и српску и јеврејску традицију и обичаје.⁹

На свој перверзан и изопачен начин, нацисти и њихови колаборационисти широм Европе истински су веровали да ће елиминација њихових Јевреја да им донесе очишћење, чак оплемењивање. Али ми знамо да је свака земља Европе из које су Јевреји били збрисани, претрпела не само губитак разноврсности, талента и дубине, него и да је претрпела непосредну брутализацију од које се ни до данас није у потпуности опоравила. Јер таква суровост увек узрокује подмукло, дугорочно обољевање: разводњавање, сужавање и појевтивање људских вредности, насупрот чему се јавља повећање и сабијање племенских митова око јасноће праведног суда. Ова истина, наравно, важи за свако друштво у којем се одобрава

8 Види стр. 93

9 Види стр. 134

the truth, however late it comes, always brings relief to the living, offering clear breath, new life and renewed courage and hope.

Richard Berengarten,
Cambridge,
February 2010

REFERENCES

1. Berengarten, Richard. 2007. *The Blue Butterfly*. Cambridge: Salt Publishing; 2008. *Plavi leptir* (Serbian translation of *The Blue Butterfly*, Vera V. Radojević). Kragujevac and Beograd: Spomen-Park *Kragujevački oktobar* (*The Kragujevac October Memorial Park*) and *Plava tačka* (*Blue Spot*).
2. Brkić, Staniša. Undated. *Kragujevačka tragedija / The Kragujevac Tragedy*. Bilingual Serbian and English information leaflet. Spomen-Park *Kragujevački oktobar* [*The Kragujevac October Memorial Park*].
3. Brkić, Staniša. 2007. *Ime i broj, Kragujevačka tragedija 1941* (*Name and Number, The Kragujevac Tragedy 1941*). Kragujevac: Spomen-Park *Kragujevački oktobar* (*The Kragujevac October Memorial Park*).

ма каква врста расизма. Суочени са таквим тенденцијама, Станиша Бркић и Миломир Минић чврсто стоје, поврћујући универзално људско достојанство, пристојност и разум.

Ове последње примедбе можда такође могу да сугеришу зашто, читајући *Јевреји у Крајујевцу*, човек постепено и скоро несвесно почиње да схвата да ова књига представља много више него што говори. Скривена нит која се кроз њу провлачи блиста тако јасно да сваки читалац, чак и онај са најосновнијим знањем ове материје, не може а да јој не прати траг. Јер, из унутрашњег ткања цепидлачки истражених историографских детаља са ширим, пунијим људским перспективама, свиће схватање да би ова књига могла, и да би требало да постане модел, уствари парадигма, за рад будућих историчара. Као начин историјског казивања истине, ова књига Станише Бркића и Миломира Минића показује да чин казивања истине, без обзира колико касно долази, увек доноси олакшање живима, нуђећи чист ваздух, нови живот и обновљену храброст и наду.

Ричард Беренгартен,
Кембриџ
Фебруара 2010.

РЕФЕРЕНЦЕ

1. Беренгартен, Ричард, 2007. *The Blue Butterfly*. Cambridge: Salt Publishing; *Плави лејџир* (српски превод, Вера В. Радојевић). Крагујевац и Београд: Спомен-парк *Крајујевачки октобар* и *Плава џачка*, 2008.
2. Бркић, Станиша, *Крајујевачка трагедија / The Kragujevac Tragedy*. Двојезична брошура на српском и енглеском. Спомен-Парк *Крајујевачки октобар*, Крагујевац, 2007.
3. Бркић, Станиша, *Име и број, Крајујевачка трагедија 1941*, Спомен-парк *Крајујевачки октобар*, Крагујевац, 2007.

Превела: Вера В. Радојевић

XIV

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА

ВАЉАНИ ИСТОРИЈСКИ БЕОЧУГ

Питање живљења Јевреја у Крагујевцу је врло комплексно. Када прочитамо наслов ове публикације у први мах застанемо. Сам назив за старе Крагујевчане казује много, док ће они млади застати. Јевреји у Крагујевцу, одакле они овде, како су и када дошли, чиме су се бавили и слично. Све ово би можда остала тајна да се врсни истраживачи и историчари Станиша Бркић и Миломир Минић нису латили тешког посла и вишегодишњим истраживањем, прегледом и ишчитавањем мноштва докумената, пожутелих и искрзаних папира, открили многе непознанице везане за ову тему. У самом Крагујевцу они су весници проучавања живота и рада Јевреја.

Књига садржи неколико целина и хронолошки је сложена. Главна тема књиге, живот и страдање крагујевачких Јевреја, дата је са неопходним уводом и у ширем контексту. Посебан акценат дат је на познате јеврејске породице у Крагујевцу, као и период везан за Други светски рат и њихово страдање, али и отпор који су на себи својствен начин исказали према фашизму. Аутори су настојали, а моје је мишљење да су и успели, да на малом броју страна расветле до сада мало познате или непознате чињенице из живота и рада јеврејских породица, али и да проникну у бит заједничког живљења Срба и Јевреја све до ових трагичних дана. Вредност књиге огледа се и у опису свих јеврејских породица у Крагујевцу којих, нажалост, више нема. Бркић и Минић су о сваком члану јеврејске заједнице писали на бази докумената, верно и истинито, без улепшавања. За-

право, учинили су један прави научни напор, јер никога нису оставили. А мора се признати да то у науци није лако.

Зато ова књига, по мени, има и историјску и научну вредност, јер је на овим просторима Шумадије прва са овом тематиком. Аутори књиге су, заправо, успели у једном сјајном, топлом и људском науку. Успели су да Јевреје Крагујевца, који су скончали своје животе на стратиштима Шумарица, логорима Сајмишта, Бањици и другим, заувек упишу у незаборав, у трајно памћење садашњих генерација и оних који ће тек доћи.

Историја је заправо један круг који се никада не прекида и не затвара, већ се увек, испочетка наставља. Доказ томе је и ова књига „Јевреји у Крагујевцу“ (Прилог историји Јевреја у Србији), аутора Станише Бркића и Миломира Минића, коју препоручујем јавности и читаоцима.

Жељко В. Зиројевић
професор

НА РУБОВИМА ИСТРЕБЉЕЊА

У средишту пажње интересовања двојице крагујевачких истраживача прошлости и старина Крагујевца, искусних музејских радника Миломира Минића, документалисте, који је цео радни век провео у Народном музеју, и историчара Станише Бркића, музејског саветника из Спомен-парка „Крагујевачки октобар“, нашли су се Јевреји у Крагујевцу.

После дугогодишњег хеуристичког рада они су пронашли погодан метод и начин да испричају судбину мале јеврејске заједнице у Крагујевцу и то од насељавања, преко страдања у Другом светском рату, све до данашњих дана. Како су Јевреји Крагујевца били значајан економски и политички фактор осветљени су многи догађаји из прошлости града на Лепеници.

Посебно су занимљива поглавља о Јеврејима у Крагујевцу у XIX и XX веку и страдање у Другом светском рату. Многи догађаји у којима су Јевреји имали запажену улогу, а који су били непознати јавности, захваљујући њиховом истраживању постали су знани.

Књига је написана у складу са свим принципима историјске науке и опремљена је богатим научним апаратом. Леп стил доприноси да се лако чита, без напора, и да окупира пажњу читаоца од прве до последње стране. Текст књиге је са мером илустрован, док су преостале фотографије и документа дати у прилогу, на крају књиге.

На крају, када се прочита рукопис ове књиге, остаје утисак неизрецивог задовољства што још увек постоје истраживачи који се баве овим темама. Уз жељу да се настави трагање за свим тим малим етничким заједницама које су чиниле стари Крагујевац, препоручујем овај рукопис за штампање и читалачкој јавности.

Бориша Радовановић
архивски саветник

УГРАЂЕНИ У ИСТОРИЈУ

Амбициозно замишљен пројекат два крагујевачка аутора „Јевреји у Крагујевцу“ резултат је вишегодишњег истраживачког и сакупљачког рада, сталне провере прикупљене грађе и упорног праћења живота и рада Јевреја у савременом Крагујевцу. Рад је заснован на фактографији која је условила и поделу на одређена поглавља која доприносе јасној прегледности и сваке од тих мањих целина и читаве студије са прилозима.

После увода који прати историју Јевреја од самих корена и који је, пошто је реч о првом раду ове врсте, неопходан као извор за разумевање саме природе и судбине овог, по много чему, посебног народа, следи кратка историја Крагујевца која упућује на услове у којима су се Јевреји нашли по доласку у место. Њихова појава у Србији и насељавање у Београду, а затим и у друге градове, њихов статус, права, обавезе, учешће у привредном и јавном животу, прихватање у новој средини, уз аргументацију која се позива на мериторне изворе, разјашњава и њихов положај у Крагујевцу. Посебно обрађена поглавља о Јеврејима у Крагујевцу у XIX и првој половини XX века указују и на особености њиховог живота у овом периоду. Она, као и детаљан попис јеврејских породица у Крагујевцу указују на чињеницу да су, мада малобројни, крагујевачки Јевреји не само били присутни већ су и утицали на скоро сваки сегмент живота и развоја града, често у улози зачетника и оснивача нових занимања или друштвених активности. Било да су били трговци, занатлије или фабриканти, лекари, педагози... ненаметљиво су себе уградили у историју Крагујевца.

Аутори су инсистирали на тачности података у највећој могућој мери. Потрудили су се, такође, да што аутентичније представе прилике у којима су Јевреји живели и радили, тумачили њихов положај када су у питању вероисповест или образовање, скренули пажњу на истакнуте појединце и породице не само унутар јеврејске заједнице и у граду.

Судбина Јевреја у Крагујевцу у периоду Другог светског рата, са нагласком на њихово страдање 20. октобра 1941. године, реконструисана је на основу постојеће документације и аутентичног сведочења, али и на основу упорног преиспитивања сваког постојећег и новоистраженог податка. У поглављу Пријатељи у невољи аутори су посебно истакли примере помоћи локалног становништва Јеврејима да би спречили или ублажили њихово страдање.

А да су Крагујевчани суживот и узајамно поштовање, са све малобројнијим Јеврејима у граду, сматрали врло значајним, доказ је и одзив грађана приликом оснивања Друштва српско-јеврејског пријатељства и њихова активност да се крагујевачки Јевреји не забраве. Зато је последње поглавље рада посвећено Друштву.

Посебну вредност ове студије имају прилози: списак Јевреја у Крагујевцу, велики број фотографија и докумената као и научни апарат који потврђује аутентичност тумачења аутора овог рада.

Овако замишљен и реализован пројекат сам себе препоручује, не само као прилог историји Јевреја и Крагујевца, већ и као пример за будуће истраживаче и тумаче бројних, још увек науци и јавности, мање познатих тема и догађаја.

Симоенка Ковачић-Гужвић
историчар уметности

XV

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. АЈ, И 110, Фонд државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
2. Зборник докумената НОР југословенских народа, I, Београд, 1949
3. Алмули, Јаша, *Јеврејке ѿворе*, Београд, 2005
4. Андерл, Габријел/Маношек, Валтер, *Неусило бекство*, Београд, 2004
5. Анђелковић, Ст. Божидар, *Пушовођа кроз Крагујевац*, Крагујевац, 1925
6. Анђелковић, Ст. Божидар, *Пушовођа кроз Крагујевац*, Крагујевац, 1938
7. Божовић, Бранислав, *Сирадање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, Београд,
8. Бојовић, Војислав и Обрадовић, Драган, *Сира радничка колонија 1929–1999. године*, Крагујевац, 1999,
9. Бркић, Станиша, *Име и број, Крагујевачка ираџија 1941*, Крагујевац, 2007
10. Вујичић, Милан, *За сјас ошацбине*, Крагујевац, 2003
11. Драгићевић, В. Богосав, *Крагујевац у цейу*, Крагујевац, 1932
12. Ђорђевић, Тихомир, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд, 1924
13. Живановић, Сергије, *Трећи српски усџанак*, Крагујевац, 2000
14. Зиројевић, В. Жељко, *Вечни мир*, Београд, 2002

15. Јагличић, Владимир, *Холендери*, Крагујевац, 2005
16. Карапанчић, Боривоје, *Српски добровољци 1941-1981*, Кливленд, 1981
17. Кољанин, Милан, *Немачки лојор на београдском сајмишћу 1941-1944*, Београд, 1992
18. Кољанин, Милан, *Јевреји и анћисемийизам у Краљевини Јуославији 1918-1941*, Београд, 2008
19. Лебл, Жени, *До „Коначној решења“*, Београд, 2002,
20. Марјановић, Др Војислав, *Здравствена кулћура Крајујеваца у 19. веку*, Крагујевац, 1979
21. Марјановић, Јован, *Дража Михаиловић између Бријанаца и Немаца*, I, Љубљана, 1979
22. Матовић, Др Зоран, *Историја крајујевачке хирурђије*, Крагујевац, 2002
23. Миловановић, Никола, *Војни ћуч и 27. март 1941*, Београд, 1981
24. Петровић, М. Драгољуб, *Први на родној ћруди*, IV, Горњи Милановац, 1982
25. Поповић, Мр Небојша, *Јевреји у Србији 1918-1941*, Београд, 1997
26. Поповић, Др Мирослав, *Крајујевац и њеово ћривредно ћодручје*, Београд, 1956
27. Романо, Др Јаша, *Јевреји Јуославије 1941-1945*, Београд, 1980
28. Станковић, Миливоје, *Милић на челу шумадијских скојеваца*, Топола, 1986
29. Тадић, Димитрије, *Сћорћско друшћиво „Раднички“ Фудбалски клуб, 1923-1983*, Крагујевац, 1984
30. Терзић, Велимир, *Слом Краљевине Јуославије 1941*, II, Београд, 1984
31. Група аутора, *Сћоменица војно-занайлијске школе. Пийћомци и ћоћћомци*, Крагујевац, 1973
32. Група аутора, *Сћоменица Крајујевачке ћимназије*, Крагујевац, 1933
33. Извештај Друге мушке реалне гимназије у Крагујевцу за школску 1940/1941. годину, Збирка докумената Спомен-парка, ИД 05/39

САДРЖАЈ

I УВОД	5
II КРАТКА ИСТОРИЈА ЈЕВРЕЈСКОГ НАРОДА.....	7
III КРАТКА ИСТОРИЈА КРАГУЈЕВЦА.....	11
IV ЈЕВРЕЈИ НА ТЛУ СРБИЈЕ.....	15
V ЈЕВРЕЈИ У СРБИЈИ.....	19
VI ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ	29
А) XIX ВЕК.....	29
Б) XX ВЕК.....	36
VII ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ.....	45
<i>Породица Шнерсон</i>	45
<i>Породица Барон</i>	52
<i>Породица Ели</i>	54
<i>Др Моша Ели</i>	55
<i>Давид Ели</i>	57
<i>Породица Бошковић</i>	59
<i>Породица Јудић</i>	60
<i>Породица Леви</i>	63
<i>Породица Пинџо</i>	65
<i>Породица Медина</i>	66
<i>Породица Конфино</i>	69
<i>Породица Пинхас</i>	70
<i>Породица Демајоровић</i>	73
<i>Породица Браун</i>	74
<i>Породица Алкалај</i>	76
<i>Породица Вајс</i>	76

VIII ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ	79
А) АПРИЛСКИ РАТ И ОКУПАЦИЈА.....	79
Б) УСТАНАК	82
В) ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ У СРБИЈИ.....	86
IX СТРАДАЊЕ КРАГУЈЕВАЧКИХ ЈЕВРЕЈА	93
А) 20. ОКТОБАР 1941.....	95
Б) СТРАДАЊЕ ЖЕНА И ДЕЦЕ	103
X ПРИЈАТЕЉИ У НЕВОЉИ.....	109
<i>Породица Милутиновић из Београда</i>	113
<i>Породица Ђонових из Доње Црнуће</i>	114
<i>Породице Младеновић и Ковановић из Бајочине</i>	115
<i>Породица Сџефановић из Крајујевца</i>	118
<i>Породица Павловић из Лайова</i>	118
<i>Породица Јоцић из Крајујевца</i>	119
<i>Породица Михајловић из Сибнице (Левач)</i>	119
<i>Породица Милићевић из Крајујевца</i>	120
XI ДРУШТВО СРПСКО-ЈЕВРЕЈСКОГ ПРИЈАТЕЉСТВА	121
<i>Теодора Зам Милосављевић</i>	125
<i>Золџан Холендер</i>	127
XII ПРИЛОЗИ	137
А) СПИСАК ЈЕВРЕЈА У КРАГУЈЕВЦУ.....	137
Б) ФОТОГРАФИЈЕ И ДОКУМЕНТА	146
XIII УМЕСТО ПОГОВОРА.....	185
А) РЕЧ ПОТОМКА.....	185
Б) <i>A MODEL OF TRUTH-TELLING</i>	188
Б) <i>НАЧИН КАЗИВАЊА ИСТИНЕ</i>	189
XIV ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА.....	205
ВАЉАНИ ИСТОРИЈСКИ БЕОЧУК	205
НА РУБОВИМА ИСТРЕБЉЕЊА	207
УГРАЂЕНИ У ИСТОРИЈУ	208
XV ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	210

Станиша Бркић
Миломир Минић

ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ
Прилог историји Јевреја у Србији

Издавач
Спомен-парк "Крагујевачки октобар"

За издавача
Маријана Станковић

Уредник другог издања
Марко Терзић

Ликовно-графичка ојрема
Агенција КРУГ, Крагујевац

Рецензији
Жељко В. Зиројевић, професор
Бориша Радовановић, архивски саветник
Споменка Ковачић-Гужвић, историчар уметности

Штампа
"Рижа" доо, Краљево

Тираж
450 примерака

Штампање другог издања књиге финансирао је
САВЕЗ ЈЕВРЕЈСКИХ ОПШТИНА СРБИЈЕ

Споменик - парти
Крагујевац
21. X 1941.

Станиша Бркић, Миломир Минић   ЈЕВРЕЈИ У КРАГУЈЕВЦУ